

Identitet, stradanje, sjećanje i asimilacija Srba na području Grubišnog Polja i Bjelovara

FILIP ŠKILJAN

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Autor na temelju usmenih iskaza prikupljenih na terenu na području Bilogore između Bjelovara i Grubišnog Polja i objavljene literature, donosi informacije o nekim bitnim identitetskim obilježjima Srba koji žive na tom području (običaji oko rođenja djeteta, vjenčanja, smrti, o vjerskim običajima i krsnim slavama). Potom istražuje koji su faktori utjecali u socijalističkom razdoblju na povećanu asimilaciju Srba (antifašistička borba i sjećanje na nju, jugoslavenstvo, ateizacija i slično). Posebno se bavi sjećanjima na prošli, Domovinski rat (1991. — 1995.) i na stradanja stanovništva Grubišnog Polja i bjelovarskog kraja u tome ratu.

KLJUČNE RIJEČI: *Grubišno Polje; Bjelovar; Bilogora; identitet; asimilacija; Srbi; pravoslavna vjeroispovijest*

/ Kratki povijesni uvod – fragmenti povijesti Srba na području Bilogore kao temelj identiteta

/ Geografski okvir

Područje Grubišnog Polja i Bjelovara nalazi se pod južnim obroncima Bilogore. Radi se o mikroregiji Bjelovarske kotline i Bilogore kojima pripadaju općine Veliki Grdevac, Velika Pisanica, Veliko Trojstvo, Zrinski Topolovac, Šandrovac, Nova Rača, Rovišće i Kapela te gradovi Bjelovar i Grubišno Polje. Na sjeveru je granica ovog područja prema Podravini sljeme Bilogore, na istoku je granica prijelaz Bilogore u Papuk, na zapadu je granica rijeka Velika, a na jugu je granica prema Moslavini rijeka Česma i u jednom dijelu rijeka Ilova.

1 Prvi preci današnjih Srba u sjeverozapadnoj Hrvatskoj

Prvi preci današnjih Srba na području sjeverozapadne Hrvatske, odnosno u Kraljevini Slavoniji, naseljavaju se već u 15. stoljeću.¹ Kralj Albert darovao je Kalnik srpskom despotu Brankoviću koji je ondje imenovao svoje kaštelane. Preci današnjih pravoslavnih Srba su tako doselili na područje zapadnog dijela Kraljevine Slavonije radi vojne službe u posadi Ulricha II. Celjskog koji se 1434. godine oženio Katarinom Kantakuzinom, kćeri srpskog despota Đurađa Brankovića koja je 1453. boravila u Varaždinu. Za nju je ondje prepisan Apostol, važna bogoslužbena knjiga. Evidentno je da su tijekom 15. stoljeća pravoslavni bili zastupljeni kao pojedinci ili u većem broju u posadama oba Kalnika, Rakovcu, Koprivnici i u Medvedgradu. Utvrde Veliki i Mali Kalnik bile su u drugoj polovici 15. stoljeća u vlasništvu Vladislava Hercegovića Kosače. Njegov sin Balša živio je na Malom Kalniku, a posjedovao je i posjed Glogovnicu.

1 Brojnija doseljavanja pravoslavnih na područje Varaždinskog generalata

Na području koje su držali Osmanlije na prostoru današnje istočne Bilogore, tijekom prve polovine 16. stoljeća u manjim utvrdama nastanjeni su preci današnjih Srba, martolozi, koji su bili doseljeni s područja današnje Bosanske krajine, a koji su početkom 16. stoljeća doselili na prostore oko današnje Banje Luke, Prnjavora i Prijedora s prostora gornje Drine, Neretve, Tare i Pive. Oni nisu primili islam, bili su pravoslavne vjere i razlikovali su se od starosjedilaca ijekavskim govorom i novom akcentuacijom. Nakon poraza Osmanlija kod Siska, počinje opadanje osmanske moći, pa i do tada njima vjerni martolozi prelaze na stranu austrijske Slavonske vojne granice. Dugim ratom između 1593. i 1606. započinje novo razdoblje u povijesti Vojne krajine. U to vrijeme dolazi do prvih naseljavanja pravoslavnih na područje Varaždinskog generalata (od 1595.), dakle i na područje pod kontrolom Habsburške Monarhije. Izuzetan događaj predstavlja pojava srpskog episkopa Vasilija koji je 1595. godine prebjegao iz Osmanskog Carstva na područje Križevaca, a nešto kasnije smješta svoj centar u selo Rovišće nedaleko današnjeg Bjelovara. U posljednjem desetljeću 16. stoljeća veći broj predaka današnjih Srba preseljava s područja

1 O povijesti Srba u grubišnopoljskom i bjelovarskom kraju vidi najbolje u: Kašić (2004), Kašić (1971), Šematizam (2009), Petrić, Holjevac i Karaula (2013), Karaula (2019).

Osmanlijskog Carstva na teritorij Habsburške Monarhije budući da su životni uvjeti u Habsburškoj Monarhiji bili znatno povoljniji od onih u Osmanskom Carstvu. Jedan dio pravoslavnih su zarobljeni u pohodima habsburške vojske na području Slavonije koja je bila u osmanlijskim rukama te su nakon toga naseljeni uz habsburško-osmanlijsku granicu. Iz lijevoga Poilovlja, koje je početkom 17. stoljeća još pripadalo Osmanlijama, iseljava se između 1597. i 1602. godine 1000 obitelji koje su uglavnom bile pravoslavne vjere na prostore između Ivanića, Dubrave, Križevaca, Koprivnice i Ludbrega. Pravoslavni doseljenici su od 1597. do 1610. u Počesamlju nastanili cijelo zemljište od granice do Rače, Bedenika, Kapela i Bolča.

Krajem 16. i početkom 17. stoljeća preci današnjih Srba naselili su područje Brezovca, Novih Pavljana, Korenova, Galovca, Obrovnice, Gudovca, Plavnice, Novoseljana, Prokljuvana, Ždralova, Prespe, Letičana, Kupinovca, Markovca, Grginca, Ivanovčana, Diklenice, Hrgovljana, Severina i Sredica. Pred osmansku katastrofu krajem 17. stoljeća najistočnija naselja na ovom području su Zdjelice, Čiglena, Orovac i Bedenik te Orlovac. U tim naseljima istočnog dijela do 1650. godine pravoslavni su činili većinu stanovništva. Dakle, područje istočnije od Bedenika i Orovca bilo je ničija zemlja, a Osmanlije su držale zonu istočno i južno od rijeke Ilove i Grđevica. Nakon poraza Osmanlija pravoslavno stanovništvo se naseljava na jugoistočnom dijelu današnjeg bjelovarskog kraja u Babincu, Bedeniku, Pisanici, Lasovcu, Bedeničkoj, Bačkovici i u Čađavcu kao i u naselja oko Velikog Grđevca i Grubišnog Polja.

Već u 17. stoljeću te posebno u 18. stoljeća nastaju i pravoslavne crkve na tome području kao što su one u Brezovcu (17. stoljeće), Novoseljanima (1700.), Kupinovcu (1758.), Rovišću (1796.), Podgorcima (1722.), Novim Pavljanima (1693.), Severinu (1770.), Orovcu (1754.), Gornjim Sredicama (1757.), Bedeniku (početak 18. stoljeća), Lasovcu (1726.), Velikoj Pisanici (1713.), Donjoj Kovačići (1720.), Čađavcu (1746.), Ribnjačkoj (1722.), Velikom Grđevcu (1796.), Malom Grđevcu (18. stoljeće), Pavlovcu, Grubišnom Polju (1773. — 1775.), Velikoj Peratovici (18. stoljeće), Turčević Polju, Rašenici (1709.), Rastovcu, (1730.) Velikim Zdencima (1744.), Velikoj Dapčevici (1720.), Malim Zdencima (1761.), Velikoj Barni (18. stoljeće), Gudovcu (1724.), Velikim Sredicama te u Bjelovaru (1784. — 1795.). O dugotrajnoj prisutnosti Srba na području bjelovarskog i grubišnopoljskog kraja govore i brojni toponimi.

I Statuta Valachorum

Austrijske vlasti morale su obećati novonaseljenima stanovnicima ista prava koja su imali prije dolaska u Habsburšku Monarhiju, dok su se nalazili pod turskom vlašću. Zato je nadvojvoda Ferdinand još početkom 1597. izdao zaštitno pismo za slavonske doseljenike kojim je garantirao oslobođenje od svih “nameta, rabota i sličnih tereta”. Onima koji su došli u Hrvatsku obećane su “uskočke slobostine”. Feudalci se u prvo vrijeme nisu protivili davanjima povlastica novonaseljenim pravoslavicima uz obavezu vojne službe, jer im je obećano da je naseljavanje privremeno, a zemlja koju su naseljavali Srbi dotada ionako ništa nije donosila, budući da na njoj do tada, zbog turske opasnosti, nije bilo stanovnika. U Slavonskoj krajini nadvojvodinim obećanjima 1599. usprotivio se zagrebački biskup. Statuta Valachorum nastaju 1630. godine. Statuti su podijeljeni doseljenicima između Save i Drave, a u njima se najprije regulira unutarnja uprava. Na čelu svakog sela je knez kojega svake godine na Đurđevdan bira zajednica njegova sela. Njegov izbor daje se na znanje generalu. Svaka od triju kapetanija (Križevačka, Koprivnička i Ivanička) ima svoga velikog suca s osam prisjednika, koje biraju na godinu dana svi knezovi iz pojedine kapetanije, a potvrđuje ih general. Knezovi vode katalog vojnih obveznika od 17. godine naviše. Novi doseljenici moraju imati dozvolu velikog kapetana za naseljavanje. Statuta Valachorum daju doseljenicima pravo na unutrašnju autonomiju, no pokušavaju im oduzeti mogućnost sazivanja narodnih zborova ili bar nastoje da svako narodno okupljanje bude pod nadzorom vojnih vlasti.

I Manastir Marča

Za povijest bjelovarskog i grubišnopoljskog kraja te za povijest Srba u Hrvatskoj vrlo je važan i historijat manastira Marče. Godine 1609. prebjegli kaluđeri iz manastira Rmnja u Bosni podigli su manastir Marču na području sjeverno od Kloštar Ivanića. Međutim, Rimokatolička crkva pravila je pritiske na pravoslavno stanovništvo i na svećenstvo da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest. Tako je episkop Simeon Vretanijski 1611. otišao u Rim priznati Papu koji mu je iste godine izdao imenovanje za episkopa srpskog naroda u Ugarskoj, Slavoniji i Hrvatskoj. Tako je episkop Simeon Vretanja (1611. — 1630.) prvi uniјatski vladika u Marči. Njegovi nasljednici sve do Pavla Zorčića (1671. — 1685.) nisu priznavali uniјatstvo ni Papu već su se borili za očuvanje pravoslavlja.

Od Pavla Zorčića marčanski unijatski biskupi djeluju kao vikari zagrebačkih biskupa. Zorčić je započeo otvoreni progon pravoslavnih, a njegovi su nasljednici nastojali uvesti katoličku crkvenu hijerarhiju. Unija među narodom ni u to vrijeme nije bila ostvarena, a svećenstvo je odlazilo na rukopoloženje k pravoslavnim episkopima. Zbog nasilja koje je provodio unijatski biskup Rafailo Marković izbile su bune koje su dovele do ukidanja manastira Marče kao sjedišta pravoslavne eparhije. Tako je 1726. postavljeno pitanje uspostavljanja nove pravoslavne eparhije u Varaždinskom generalatu. Međutim, rad povjerenstva za popis krajišnika po vjerskoj pripadnosti ustanovio je da u Varaždinskom generalatu ne živi niti jedan unijat. Dvorsko ratno vijeće prihvatilo je 1734. molbu za osnivanje nove pravoslavne eparhije, pa je tako osnovana Lepavinsko-severinska eparhija kojoj je prvi vladika bio Simeon Filipović. Pokušaj nametanja unijata Silvestra Ivanovića za marčanskog episkopa izazvao je nemire uslijed kojih je Ivanović s trojicom unijatskih monaha napustio Marču, dok su pravoslavni monasi za svojeg episkopa izabrali Simeona Filipovića. Kada je naređeno predavanje manastira grkokatolicima, pravoslavni vjernici su spalili manastir prenijevši prethodno povlastice i arhiv u Severin i u manastir Lepavinu. Godine 1753. zapovjednik Varaždinskog generalata izbacio je iz manastira Marče pravoslavno svećenstvo te je u Marči 1754. ustoličio unijatskog biskupa. Pravoslavni Srbi su se odrekli 1755. prava na manastir Marču ukoliko manastir ne pripadne unijatima, već rimokatolicima. Marča je od tada, pa do 1775. godine bila u posjedu redovnika pijarista.

1 Severinska buna

Jedan od fragmenata povijesti Srba Varaždinskog generalata priča je o Severinskoj buni koja se direktno veže na osnutak grada Bjelovara. Tijekom 1755. pravoslavni i katolici Varaždinskog generalata zajedno su podigli Severinsku bunu koja je bila potaknuta financijskim opterećivanjem krajišnika. Na čelu pobune nalazio se Petar Ljubojević. Iako je buna završila neuspjehom, kao njezin rezultat pojavila su se dva faktora: buna seljaka u okolini Križevaca i Vrbovca, koji su se željeli priključiti Vojnoj krajini, nadajući se boljim uvjetima života, i izgradnja grada Bjelovara. Pobuna seljaka u okolini Križevaca bila je, kao i Severinska buna, krvavo ugušena, a grad Bjelovar i dandanas svoj nastanak može zahvaliti pobuni krajišnika. Naime, na prostoru Bjelovara bila je u prvoj polovici 18. stoljeća manja utvrda. Severinska buna je upozorila bečke

vojne stratege Habsburške Monarhije na moguće slabosti obrane Vojne krajine na prostoru između Čazme, Križevaca i Đurđevca. Naime, u slučaju da se krajišnici pobune na ovom prostoru, sva značajnija središta su predaleko da bi suzbila pobunu u trenu. Izgradnja središnje jezgre utvrde (400 × 400 metara) započela je 1756. na temelju odluke carice Marije Terezije.

/ 18 — 19. stoljeće na području Bjelovara i Grubišnog Polja

Marija Terezija 1772. proglašava Bjelovar gradskom općinom s posebnim povlasticama. Cilj odluke je ojačati obrt i trgovinu u gradu. Tako je u gradu proradila svilana 1786. godine. Marijaterezijansko doba je ulazak u moderno razdoblje ovog dijela Hrvatske. Marija Terezija osniva 1746. dvije vojne regimente: Križevačku i Đurđevačku. Tada za potrebe graničara nastaje današnje naselje Grubišno Polje. Godine 1825. započinje naseljavanje Čeha u Ivanovo Selo i Velike Zdence. Tijekom 18. i 19. stoljeća ovo područje doživljava veliki napredak. U većini velikih naselja niču zidane crkve, osnivaju se škole, otvaraju se čitaonice, osnivaju sportska društva, obrtne zadruge i dobrovoljna vatrogasna društva. Tako je u Bjelovaru prva škola osnovana 1761. godine. U Grubišnom Polju 1786. je otvorena trivijalna škola, a pučka četverogodišnja škola je otvorena 1826. godine. Vlast Vojne krajine zadržala se do 1871. godine. Te je godine, kraljevskim rješenjem od 6. srpnja, na području Krajine uvedena građanska uprava. Proces demilitarizacije Vojne krajine tekao je sporo, pa je razvojanje proglašeno tek 1873. godine, ali je pravno Vojna krajina prestala postojati 1. siječnja 1882. Upravu u Varaždinskom generalatu koji je ukinut 1871. preuzela je banska vlast. Na području Bjelovara tada je stvorena županija koja se 1886. godine spojila s križevačkom županijom u Bjelovarsko-križevačku županiju sa sjedištem u Bjelovaru. Bjelovarsko-križevačka županija je prema popisu 1880. imala 219.529 stanovnika. Krajem 19. stoljeća započinje i razvoj željezničkog i cestovnog prometa.

/ Istraživanje nacionalnog identiteta i asimilacije bilogorskih Srba

U kolektivnom sjećanju pripadnici nacionalne zajednice osmišljavaju svoju prošlost, sadašnjost i budućnost. Što su događaji i procesi turbulentniji, to su promjene u kolektivnom sjećanju veće. Važna su individualna i obiteljska

sjećanja, naracije i razgovori kojima mikro zajednica prenosi sadržaje koji su značajni za povijest dotične nacije. Sjećanje i pamćenje su slični individualni i kolektivni psihološki procesi, među kojima također postoje razlike. Za sjećanje je važna socijalna interakcija i komunikacija s drugima, iz čega sjećanje proizlazi, da bi povezanost tih sjećanja činilo pamćenje. Usmena povijest, ponovnim uspostavljanjem životnih sudbina pojedinaca, želi oživjeti ono što bi inače ostalo lišeno svakog glasa. Usmena povijest prije svega bilježi iskaze običnog čovjeka, iskaze koji govore o njegovoj svakodnevici i njegovom životu, ali ona kroz to svjedočenje bilježi svakodnevicu proživljene epohe, odnosno povijesnog trenutka. Budući da ljudski život ima granice, svakodnevno nam u nepovrat odlaze brojne informacije koje nam potencijalni kazivači mogu dati. Asimilacija² koja je uzela maha u dvadesetom stoljeću kod bilogorskih Srba u velikoj je mjeri odredila i stanje njihova nacionalnog identiteta početkom 21. stoljeća. Dva rata koja su vođena sredinom i krajem dvadesetog stoljeća uvelike su ruinirala i devastirala ono što je čuvano stoljećima.

Sjećanja koja smo prikupili tek su reminiscencije toga što je ostalo od nacionalnog identiteta, a stupanj asimilacije mnogo je veći nego što je to slučaj na primjer u istočnoj Slavoniji, Baranji ili na području Kninske krajine gdje usprkos ratnim događajima identitet nije toliko narušen asimilacijom. Devedesete godine dvadesetog stoljeća svakako su bile presudne u zatiranju identiteta bilogorskih Srba kao i u dodatno pojačanoj asimilaciji prouzročenoj strahom i nesigurnošću za vlastitu egzistenciju. Običaji (npr. kod vjenčanja, krsnih slava, pa i kramova i sahrana) koji su popisani u prvom dijelu ovoga rada, devedesetih godina dvadesetog stoljeća uvelike su zaboravljeni i zbog asimilacije, iseljavanja i protjerivanja srpskog stanovništva, etnomimikrije, ubrzanog načina života, migracija iz sela u grad i mnogobrojnih nacionalno mješovitih brakova preostali su tek kod malobrojnih Srba koji su ostali živjeti na ovim prostorima. Stoga su nam od iznimne vrijednosti iskazi koji su prikupljeni prilikom istraživanja sa Srbima na Bilogori.³

2 Ovdje se pod pojmom *asimilacije* smatra gubljenje kulturnih i nacionalnih obilježja Srba u spomenutom području. Na stupanj asimilacije utječe više čimbenika, etničko ili nacionalno podrijetlo, religija, svjetonazor, ekonomski status, izobrazba, mješoviti brakovi i dr., a to znači i sklapanje ženidbenih i prijateljskih veza između pripadnika većine i manjine.

3 O usmenoj povijesti i kulturi sjećanja vidi i u: Connerton (2004), Brkljačić i Prlenda (2006), Assmann (2005), Cupek Hamill (2002), Dukovski (2001), Leček (1999), Leček (2000), Leček (2001), Leček (2003).

U istraživanju smo pokušali doći do preciznih informacija o svakodnevnom životu srpskog stanovništva Bjelovarsko-bilogorske županije (područje Grubišnog Polja i Bjelovara) tijekom dvadesetog stoljeća, na temelju usmenih iskaza koji su prikupljeni u naseljima Bjelovar, Kašljavac, Tvrda Rijeka, Prokljivani, Letičani, Grubišno Polje, Veliki Zdenci, Velika Pisanica te od Bilogoraca sada nastanjenih u Srbiji.⁴ Svakodnevni život se odnosio na čuvanje običaja i nacionalnog identiteta tijekom dvadesetog stoljeća, odnosno na ratna događanja tijekom Drugog svjetskog rata i na ratna događanja u posljednjem ratu između 1991. i 1995. godine te na stupanj asimilacije koji je na Bilogori zbog višenacionalnih naselja viši nego u drugim zonama gdje su naselja jednacionalna. Raspon godišta kazivača kreće se od 1930. do 1966. Najstariji kazivači koji su donedavno živjeli u selima umrli su prije nekoliko godina. Unatoč tome što ova metoda ima već poznate slabosti, ona je u principu nezamjenjiva za proučavanje povijesti seoskog stanovništva, koje samo ne ostavlja pisanog traga za sobom, a o kojemu najčešće pišu drugi, tj. pripadnici školovane elite, kako navodi Suzana Leček, “često neobjektivno, tendenciozno, a svakako nepotpuno”.

Morali smo pritom kreirati jasna pitanja i postaviti ih u logičan sklop. Pri ispitivanju susreli smo se s brojnim problemima poput problema nepouzdanosti sjećanja, prilagođavanja onome što ispitivač očekuje, selekcije pitanja i odgovora, ali i s problemima etičke prirode (poput zalaženja u intiman život pojedinca).

Pitanja koja su bila postavljena kazivačima su:

I A skupina pitanja

1. Ime i prezime
2. Kako je izgledala Vaša obitelj u vrijeme Vašeg djetinjstva?

4 Kazivači su bili: Grozdana Margetić (r. Opačić), 1940. g., Letičani; Čedomir Opačić, 1935. g., Letičani; Nikola Ištef, 1953. g., Novi Pavljani; Ranko Radelić, 1947. g., Kašljavac; Dušan Vukobradić, 1948. g., Tvrda Rijeka; Radovan Dožudić, 1956. g., Zagreb (Grubišno Polje); Dušan Zorić, 1948. g., Prokljivani; Mile Radovanović, 1944. g., Narta; Dušan Margetić, 1946. g., Bjelovar; Pavo Četković, 1960. g., Skender Vakuf (sada Velika Pisanica); Gordana Četković, 1966. g., Bjelovar (Velika Pisanica); Milan Knežević, 1946. g., Kraljevo (sada Grubišno Polje); Milan Bobić, 1949. g., Grubišno Polje; Branko Kašić, 1955. g., Grubišno Polje; Milan Mačak, 1940. g., Gakovo; Pero Robić, 1930. g., Veliki Zdenci; Rada Gottstein (rod. Bastašić), 1949. g., Grubišno Polje; Ranko Radelić, 1951. g., Pupelica.

3. Kako je izgledalo rođenje djeteta u Bilogori?
4. Kako su izgledala vjenčanja na Bilogori?
5. Kako su izgledale sahrane na Bilogori?
6. Kako je izgledala krsna slava na Bilogori?
7. Kako su izgledali kramovi na Bilogori?
8. Koji su još elementi identiteta Srba na Bilogori?

1 B skupina pitanja

1. Koliko su Srbi na Bilogori držali do antifašizma?
2. Koliko su Srbi na Bilogori držali do pravoslavne vjeroispovijesti u socijalističkom periodu?
3. Kakvi su bili međunacionalni odnosi na Bilogori između Čeha, Srba, Mađara i Hrvata u vrijeme socijalizma? Kako su se Srbi na Bilogori odnosili prema svojim susjedima nakon događaja iz Drugog svjetskog rata (zločini, prisilna iseljavanja i prekrštavanja)?
4. Kako su Srbi iz Gakova i Brzaje doživjeli raseljavanje svojih sela?
5. Kada su se počeli osjećati nacionalizmi među hrvatskim i srpskim stanovništvom bilogorskih sela i kako su izgledale kasne osamdesete u tim selima od Letićana do Djakovca?
6. Kako su Srbi Bilogore doživjeli dolazak HDZ-a u Hrvatskoj na vlast 1990.? Da li je to podsjećalo na 1941. godinu i koliko je to podsjećalo na to vrijeme?
7. Kako su Srbi s Bilogore doživjeli svoj egzodus u listopadu i studenom 1991. godine? Da li su smatrali da će se vratiti svojim kućama i u koje su krajeve u najvećoj mjeri otišli nakon akcije Otkos?
8. Kako Srbi s Bilogore danas u Srbiji i Vojvodini percipiraju Hrvatsku, svoju Bilogoru, život u Hrvatskoj, mogućnost povratka ili posjeta svojim selima i slično?
9. Kako Vam se čini da Srbi s Bilogore koji žive u Srbiji percipiraju Srbe koji danas žive na Bilogori, odnosno ono malo preostalih posljednjih Mohikanaca po nekada srpskim selima? Da li se Srbi s Bilogore u Srbiji osjećaju različiti od Srba iz Srbije i koliko su i po čemu oni različiti?

/ Običaji bilogorskih Srba kao temelji srpskog identiteta na Bilogori

/ *Srpska obitelj na Bilogori*

Prosječna srpska obitelj na području istočne Bilogore uoči Drugog svjetskog rata imala je 5,16 članova, dok je nakon Drugog svjetskog rata spala na svega 3,45 članova prema popisu iz 1948. godine. Na dijelu Bilogore koji se nalazi zapadnije, na području nekadašnje općine Bjelovar situacija je ipak bila nešto povoljnija, pa je prosječna veličina obitelji u selu Pupelici prije Drugog svjetskog rata iznosila 4,93 članova po porodici, a nakon Drugog svjetskog rata 4,39, dok je 1958. nakon migracija pojedinih obitelji taj broj spao u selu Pupelica na 4,14. Vidljivo je da je po crkvenim podacima iz 1898. godine najveće obitelji imala parohija Turčević Polje (7,98 članova po obitelji) te parohija Velika Barna (7,91), dok su najmanje obitelji bile na području Male Črešnjevica (5,98) na susjednom đurđevačkom području.

Sela bliže Bjelovaru bi nakon Drugog svjetskog sasvim sigurno dostigla predratnu populaciju da nije bilo poslijeratnih migracija. Grubišnopoljsko i đurđevačko područje nastanjeno Srbima, nakon gubitaka u Drugog svjetskog rata nije se više moglo nakon rata regenerirati. Kako piše Karl Kaser, pritisak na podjelu porodičnih zadruga bio je prisutan još i na Vojnoj krajini, ali vlasti to nisu dozvoljavale, kako zbog nepotrebnog administriranja, a još više zbog toga što malobrojne porodice ne bi mogle osigurati zbog svog opstanka, ponekad i mjesecima odsutnog vojnog obveznika na Krajini. Tako se odmah po ukidanju Vojne krajine 1871, po crkvenim vizitacijama iz 1869. i 1899, broj pravoslavnih domova u istočnoj Bilogori povećao sa 1.461 na 2.588, broj žitelja neznatno porastao sa 15.327 na 16.015, a sa 10,49 po domu broj članova pao na 6,12. Nakon Prvog svjetskog rata više nema zadružnih obitelji, tako da na istom prostoru 1929. ima Srba 19.023, koji žive u 3.802 doma sa po prosječno 5,00 članova.⁵ Ipak, i u vrijeme nakon Drugog svjetskog rata, u pravoslavnim selima Bilogore bilo je još uvijek tzv. proširenih obitelji gdje su i po četiri generacije živjele zajedno. Prema riječima Ranka Radelića u selu Pupelica u parohiji Severin on se rodio u kući u kojoj su zajedno živjele četiri generacije. Prije 1941. godine četiri generacije pod istim krovom bile su gotovo redovita pojava. Naime, pri skla-

5 Ove podatke prikupio je na temelju sačuvanih matičnih knjiga Ranko Radelić iz sela Pupelica.

panju braka Srпкиnje sa Bilogore bile su prosječno stare 19,5 godina, a Srbi 22,5 godina. Tako su muškarci i žene mogli gotovo sigurno očekivati da će u svojem životu doživjeti da imaju prauučad. U obitelji Ranka Radelića prabaka Sava je rođena 1873., njezin sin Nikola 1904., snaha Marija 1906., stariji unuk 1924., njegova supruga 1931., mlađi unuk 1929. godine, unuka 1935., a prauuk 1951. godine. Čedomir Opačić iz sela Letičani nedaleko Bjelovara prisjeća se da je njegova obitelj na područje Letičana doselila 1909. iz Kuzme Perjasičke na Kordunu. Mnogočlana kordunska obitelj bila je među najbrojnijima u selu, dok su ostale obitelji brojale po tri člana. Otac je bio neupitan autoritet i svi su ga slušali. "Puno je radio i nije se igrao sa nama. Na selu u to vrijeme nije bilo mašina, pa je sve morao raditi ručno". Kod Dušana Vukobradića rođenog 1948. godine u Tvrdoj Rijeci živjeli su skupa otac, majka, polubrat i on. Kod Ranka Radelića iz Kašljavca (rođ. 1947.) u kući su zajedno živjele tri generacije (djed i baka, otac i majka te on i sestra). Obitelji su, dakle, bile relativno velike. Ipak, u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, zbog migracija u velike gradove i u druge republike, obitelji su se smanjile, a prosjek starosti ukućana jednog domaćinstva značajno se povećao. Zbog brojnih nacionalno mješovitih brakova broj Srba i pravoslavnih vjernika također je opao, a opadanju broja je pridonijela i činjenica značajnije asimilacije, pojave jugoslavenske nacionalnosti i opća nezainteresiranost za nacionalni i vjerski identitet. Smanjivanje tradicionalnih obitelji nije bilo prisutno samo kod Srba, već i kod ostalih naroda (Hrvata, Čeha i Mađara) pod Bilogorom, ali su Srbi u dvadesetom stoljeću najdrastičnije stradali i uvelike gubili svoj nacionalni identitet.

1 Kram u bilogorskim selima

Svako selo na Bilogori imalo je svoj kram⁶, bilo uz crkvu, bilo oko krsta koji se nalazio u selu. Od najstarijih vremena prostor uz crkvu se nazivao "cintor" i ondje su se okupljali mještani određenog sela i okolnih sela u važnim prilikama, a jedna od takvih bila je i kram. Na kramove Katoličke crkve dolazili su pravoslavni i kalvini, kao što je to bio slučaj i na kramovima pravoslavne crkve gdje su dolazili katolici i kalvini. Na kramovima su se pekla pečenja, a licitari i trgovci su postavljali šatore gdje bi se, među ostalim, dogovarali i poslovi. Na

⁶ *Kramom* se naziva proštenje u pravoslavnim selima Bilogore. Ono što se u Slavoniji naziva zbor to je na Bilogori kram.

Đurđevdan su se u Bedeniku okupljali i oni koji su se nudili kao sluge i koji su tražili posao kod imućnijih. Tom bi prilikom imali za šeširom zataknutu zelenu grančicu koja bi bila znak raspoznavanja. Za starije generacije, prema pisanju Radelića, kram je imao sentimentalnu notu, odnosno to je bilo mjesto gdje su najčešće prvi put vidjeli svoje buduće supružnike, gdje su zaplesali prvi ples i izišli iz crkve kao mladoženja i nevjesta. Posebnu pažnju na kramovima su privlačile djevojke s dukatima. Njih su nosile isključivo Srпкиnje u Bilogori, a kram je bio jedno od onih rijetkih mjesta gdje su se oni pokazivali. S jedne strane, oni su bili znak ekonomske moći porodice, ali i dio miraza koji će djevojka ponijeti u mladoženjinu kuću. Ponekad se za te dukate moglo kupiti i “četrdeset dobrih krava”, ali oni u pravilu nisu trošeni, o njima su isključivo odlučivale žene i nasljeđivani su po ženskoj liniji. Kramovi su do Drugog svjetskog rata održavani u svim naseljima koja su imala pravoslavne hramove i to na dan patrona određene crkve. Tamo gdje nije bilo crkve, već samo krst, kramovi su se održavali na dan patrona krsta. Takvi su kramovi recimo postojali u Topolovici oko krsta osvećenog Svetoj Ani, odnosno u Cremušini oko krsta posvećenog Svetom Iliji. U Gornjoj Kovačici nije postojao niti krst, već samo zapis na starom hrastu u predjelu Đelasica, stari hrast s ikonom osvećen skoro tri stoljeća ranije.⁷ Oko krsta su se okupljali i rimokatolici i pravoslavni na Svetog Georgija⁸, a hrast je rascijepljen udarom groma 1973. godine. Nakon Drugog svjetskog rata smanjio se broj posjetitelja kramova, iako su se i nadalje održavali u naseljima koja nisu raseljena. Tek osamdesetih godina dvadesetog stoljeća broj posjetitelja kramova se ponovno povećao, što je bilo vezano uz buđenje nacionalizma i oživljavanje elemenata srpskog nacionalnog identiteta. Posebno su bili posjećivani kramovi u Velikoj Barni i u Grubišnom Polju. Važan detalj za kramove bila je i posjeta kućama prijatelja i poznanika u selima gdje se kram održavao. Prije Drugog svjetskog rata ujutro se odlazilo u crkvu, a kasnije kod prijatelja na ručak, a nakon rata, kada je opao interes za vjeroispovijest i općenito za vjeru, odlazilo se na ručak, a potom na kram

7 *Zapis* je istovremeno naziv za znamenje koje se zapisuje ili kao ikona postavlja na drvo, ali i naziv za samo to drvo koje ima funkciju crkve na otvorenom. Od starih Slavena koji su oko hrama sadili dva reda cerova – hrastova (među kojima se, ako se tu sklonio, ni neprijatelj nije smio dirati) dolazi i naziv za crkvu, ali zapis je moglo biti i neko drugo sveto, dugovječno ili poštovano drvo, poput npr. kruške u Pupelici.

8 Na “mladi Đurđevdan”, kako se u narodu govorilo, 13. svibnja na sv. apostola Jakova Zabedejeva ili prvu sljedeću nedjelju ako ovaj datum ne pada u nedjelju.

ispred crkve, a ne u crkvu. Čedomir Opačić se sa svojom sestrom Grozdanom Margetić prisjeća kramova:

U Novoseljanima je bio najbliži kram. Ondje je bila Mala Gospojina. Svi su dolazili na kramove. Crkvena služba je bila do podne, a poslije podne su se ljudi skupljali oko crkve. Uvijek su bile podignute šatre. Sva sela su dolazila. Iz početka su ljudi dolazili zaprežnim kolima, kasnije automobilima. Ondje su se prodavale drvene igracke, licitari. U ovom ratu se sve to izgubilo. Obnovilo se nakon rata u Novoseljanima, ali u Kupinovcu više nije.

Grozdana se prisjeća da je samo jednom otišla u Lepavinu. “Ondje ima bunar s ljekovitom vodom, pa su naši ljudi točili u flašice i nosili to kućama.” Nikola Ištef prisjeća se krama u Novim Pavljanima. “Kod nas su dva krama: Sveta Petka (27. listopada) i Sveta Ana (7. kolovoza). Sveštenik bi išao s litijama oko crkve, a u ‘cintoru’ su bile šatre. Do večernjih sati se zabavljalo pod šatrama, a poslije se odlazilo u školu gdje se nekada ostajalo i do jutarnjih sati.” Ranko Radelić iz Kašljavca kazuje kako je odlazio na kram u Severin.

Naš je kram bio 12. srpnja. Starija bi populacija u vrijeme socijalizma odlazila na službu, a mi mlađi smo bili uglavnom oko crkve. Već dan ranije su bile postavljene šatre, ugostitelji i licitari. Slavilo se, pjevalo, jelo i pilo i tako je bilo do 1991. godine kada je sve stalo. Onda je opet započelo prije desetak godina, ali nekako stidljivo. Održava se, ali u manjem opsegu. Nema više mladih ljudi.

I Dušan Vukobradić kazuje kako su svi odlazili na kramove. “Naš je kram bio u Gornjim Sredicama, ali smo odlazili i na obližnje katoličke kramove: u Topolovac, u Kapelu i u Jakopovac. Najveći je kram bio Ilindan u Novoseljanima gdje je znalo doći i po 10.000 ljudi. Na katolički kram u Novu Raču je dolazilo i po 15.000. Sada je to opustjelo, većinom više nitko ne ide na ta događanja.” Kramovi koji se više ne obilježavaju, osobito nakon devedesetih, ukazuju na drastično smanjenje broja stanovnika.

U socijalizmu su kramove, usprkos tome što se često nije odlazilo u crkvu, posjećivali i katolici i pravoslavci (iako su Srbi manje držali do svojih kramova od Hrvata). Nakon rata, kao što ističe jedan kazivač, posjećivanja kramova relativno dugo (10 godina) nije bilo, a potom se vratilo tome običaju, nekako stidljivo. To ukazuje na činjenicu da su Srbi svoje običaje, u strahu za vlastitu

egzistenciju, “kako ne bi izazivali one druge”, u jednom trenutku zanemarili, gotovo zaustavili, a potom, dakako, u znatno manjoj mjeri, što zbog starog stanovništva, što zbog stupnja asimilacije, što zbog etnomimikrije, obnovili. I sami kazivači kazuju da više nikada nije bilo kao prije 1991., jer, treba kazati, ni katolici u značajnijem broju više ne dolaze na pravoslavne kramove, a i populacijska masa Srba Bilogore zbog navedenih razloga značajno se smanjila.

1 Krsne slave pravoslavnih Srba na Bilogori

Najčešća krsna slava kod bilogorskih Srba bio je Sveti otac Nikolaj (oko 31,6% krsnih slava), Sveti Velikomučenik Georgije (23,51% krsnih slava) i Sveti Jovan Krstitelj (19,57% krsnih slava). Na području istočne Bilogore (dakle današnje područje Grubišnog Polja i istočni dio bivše općine Bjelovar), bilo je prisutno čak 25 od ukupno 78 različitih srpskih slava, ali su tri navedene bile najčešće.⁹ Slavski kolač i svijeca su se rijetko prije i poslije 1945. nosili u crkvu. Kolač je na Bilogori bio osvećen neposredno prije slavske gozbe kada bi se svi ljudi okupili. Obredu su, za razliku od Srbije, najčešće prisustvovali i žene. Prije 1945. postojao je običaj da se jedna stolica na čelu stola obavezno ostavi prazna. Ona je bila namijenjena drevnom pretku i nije ostala prazna ukoliko bi se netko nepredviđen i nepozvan pojavio usred slavske gozbe u kući. Taj neočekivani gost je mogao biti personifikacija nekog sveca, zaštitnika kuće, ali i sam Bog, koji kuša srce domaćina. Na slavu se obično dolazilo bez poziva, a znalo se i zvati pojedince. Govorilo se da se zovu svi, a dolaze oni čiji je red. Dolazili su dakle članovi obitelji koji su bili u krvnom srodstvu s kućedomaćinom, jer je slava bila isprva namijenjena precima, a nakon Drugog svjetskog rata počeli su dolaziti i prijatelji s kojima nije bilo rodoslovnih veza. Slava je trajala samo jedan dan. U Bilogori se nije nosio poklon za domaćine sve do novijeg vremena osim slatkiša za djecu. Prije Drugog svjetskog rata nosile su se kruške, jabuke, dunje i drugo voće. Pucanje iz vatrenog oružja i drugih eksplozivnih naprava bilo je neizostavno na slavi, a to je bila i omiljena zabava muške djece i odraslih muškaraca. Na slavu se dolazilo prije ručka, u podne, a izuzetno poslije podne na Svetog Stefana (9. siječnja) i ostajalo se dugo uz pjesmu i muziku. Ranko Radelić iz Pupelice se prisjeća da je kod ujaka Emila Škrbine koji se priženio u obitelj Bogdanović išao kao dijete od šest godina (1957./1958.) u Orovac gdje se

⁹ Podatke je prikupio Ranko Radelić iz Pupelice.

slavila slava Svetog Jovana 20. siječnja. “Ondje je bila i muzika s radio aparata, a uz radio je bio sanduk s baterijama od 4,5 V. Radio se palio uglavnom samo tom prilikom te izuzetno u nekim drugim prilikama.”

Postoji red iznošenja jela na slavi s tradicijom koja seže u duboku prošlost i koji se nije mijenjao sve do osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, kad se ponešto modernizirao jelovnik nakon prvog jela, koljiva. Koljivo se iznosilo kao supstitucija za drevnu krvnu žrtvu precima te je služeno odmah po dolasku u kuću. U Bilogori je to bilo kuhano zrno pšenice, nije se mljelo i miješalo se s dodacima (orah i slično) te je bilo blago zaslađeno s medom ili šećerom. Potom se pio gutljaj crnog vina kod osvećenja slavskog kolača od kojeg je svakom gostu ponuđen komad. Potom se jelo pečenje od svinje ili janjca kao ostatak tradicije kada je to bilo meso žrtvene životinje. Sve do pred kraj 19. stoljeća na Bilogori su se uzgajale ovce, a tada je uzgajanje ovaca prestalo budući da su postale prijenosnici crijevnih nametnika. Na Bilogori se na Đurdevdan jelo janjeće pečenje. Govorilo se da je uobičajeno da se uzme prvo ojanjeno muško janje te sezone. Prije klanja mu se u štali vezivala crvena vrpca. Potom se jela pileća juha s rezancima, zatim meso od peradi (piletina, puretina, pačje meso), potom sarma i zatim debeli kolači. Debeli kolači bili su s orasima, makom, rogačom, sirom i cvebama (kasnije su cvebe zamijenjene grožđicama). Sitni kolači se nisu u selima Bilogore pekli do Drugog svjetskog rata. Pivo se iznosilo na stol prilikom slava tek od šezdesetih godina, dok su se dotad koristili vino i rakija iz vlastite proizvodnje. Jedino su Česi imali vlastitu proizvodnju piva. Ponekad se koristio i tzv. gverc – bezalkoholno piće kod kojeg se u čaši s vodom rastopio šećer, sipalo malo octa i na vrhu noža dodavalo sode bikarbone čime se dobivao osvježavajući efekt. Kava se također nije pila prije Drugog svjetskog rata na selu, već samo u urbaniziranim sredinama. Ranko Radelić iz Pupleice se prisjeća kako je njegov djed Stevan Škrbina (1895. — 1971.), pio prvi put kavu tijekom Drugog svjetskog rata u izbjeglištvu u Srbiji kada je posjetio u Beogradu neke rođake koji su iz Pupleice iselili desetljeće ili dva prije rata:

U ratnoj oskudici počašćen je kavom koja se tada na crnoj berzi plaćala maltene zlatom i time mu je iskazana izuzetna čast, što je do njega doprlo tek godinama nakon toga. Po povratku u selo Ratare kod Smederevske Palanke, gdje je porodica bila smještena, pita ga baka Kata kako je dočekan i ugošćen. On odgovori: “Ma pusti, skuvala mi neku malu šaljičku kafe, nije metla ni cukora, grko ko sam vrag!”

Od pečenja nadalje red služenja hrane na Bilogori jednak je i kod sahrane, vjenčanja i na Božić.

Na Đurđevdan je još jedan detalj vrlo interesantan. To je sakupljanje majske rose, za koju se vjerovalo da mladoj djevojci koja je sakupi prije izlaska sunca osigurava lijep ten, ljepotu i mladolik izgled. Na Bilogori se ta rosa sakupljala plahtom koja se vukla po livadi prije izlaska sunca. Ranko Radelić iz Pupelice ističe da je za taj običaj posljednji put čuo oko 1970. u Velikom Grđevcu kada je njegova daljnja tetka Julka Bajević tu rosu tresla na mak vjerujući da će tako povećati njegov prinos. Vjerovalo se da rosa stimulira napredovanje biljaka, ali se zbog male količine rose biralo pojedine usjeve.

Treba također kazati da narod nije znao prave razloge za pojedine običaje, pa su običavali reći “valja se” smatrajući da je to ispravno jer su tako radili i njihovi preci. Pojedinci se prisjećaju kako su obilježavali svoje slave. Tako su Čedo Opačić i njegova sestra Grozdana Margetić iz Letičana slavili slavu Svetog Luke 31. listopada.

To je bio zakon. Tu su dolazili oni koje si zvao, ali je mogao doći i tko god je htio. Kuhalo se koljivo koje se samljelo s orasima poput torte te se nosilo u crkvu. Pekla se pečenica, a priređivala su se i razna druga jela. Sve je to tako bilo do prije petnaestak godina. Od tada više nema koga da dođe na slavu.

Dušan Vukobradić obilježava krsnu slavu 20. siječnja na Jovandan.

Znalo je nekada biti i do dvadeset ili trideset ljudi, a sjećam se i sviraca, obično iz katoličkog Jakopovca. Tata je bio dobar sa svima, pa su svi dolazili na našu slavu.

Zanimljive su opaske Pave i Gordane Četković iz Velike Pisanice. Pavina se obitelj doselila u Veliku Pisanicu iz Skender Vakufa 1961. godine. Običaji “domaćih” Srba i “doseljenih” Srba ponešto su se razlikovali. Tako Pavo ističe kako su krsne slave u njegovoj obitelji proslavljane slave znatno “opsežnije” nego kod domaćih Srba.

Već uoči slave dolazili su nam prijatelji i rodbina. Dolazili su i Hrvati i Srbi, a znalo je biti i do 30 ljudi. Nakon našeg dolaska počeli su i starosjedioci više držati do krsne slave.

Gordana, koja potječe iz starosjedilačke obitelji, kazuje kako je u Velikoj Pisanici bilo “uobičajeno da se krsna slava obilježava unutar najuže obitelji. Bio je to dan poput Božića. Sjećam se da su dolazili zetovi i bakina sestra na našu krsnu slavu, ali da prijatelji nisu dolazili. To nije bilo uobičajeno.”

Krsna slava je zapravo ono što je do danas preostalo od srpskih običaja kod Srba Bilogore. Oni malobrojni Srbi koji žive na Bilogori još uvijek drže do krsne slave. Međutim, činjenica je da je očuvanje krsne slave “stidljivije” kod starosjedilaca nego što je to slučaj kod doseljenika iz Bosne i Hercegovine koji su pristigli iz “etničkih čistih” srpskih sredina šezdesetih godina. Dakle, Srbi starosjedioci krsnu slavu slave skromnije i svega jedan dan, dok kod doseljenika krsna slava traje i po dva ili čak i tri dana, a na slavu dolaze ne samo obitelji i prijatelji, već i poznanici. Čini se da je dolazak “novih” Srba šezdesetih godina dvadesetog stoljeća i kod starosjedilaca potaknuo očuvanje ovoga običaja te ga na neki način i “osvježio” (barem u okolici Bjelovara i i okolici Velike Pisanice gdje je bilo najviše doseljenika). Time je ovaj element identiteta izbjegao zaborav, odnosno očuvao jedan dio Srba Bilogore od asimilacije.

1 / Rođenja u pravoslavnim kućama na Bilogori

Žene su u seljačkim obiteljima prije Drugog svjetskog rata uglavnom radale kod kuće, ali u nevolji, kao u primjeru koji navodi Ranko Radelić iz Pupelice i na drugim mjestima, kao na primjer u polju:

Tako je moja baka Ekaterina (Kata) Škrbina rodila moju majku Milicu 1931. u kukuruzima – radilo se nešto u polju, pa su Katu, od koje nije moglo biti previše pomoći, poslali da završi ručak do njihovog povratka. Ona je između 11 i 12,30 rodila dijete (osmo po redu), obavila što je bilo potrebno kod porođaja, došla kući i priredila ručak (užinu, kako se to zvalo podnevno jelo).

Još tridesetih godina dvadesetog stoljeća smrtnost djece pri porodu i u prvim mjesecima života bila je vrlo visoka. Kod porođaja se nije odlazilo u bolnice koje su tada postojale u Virovitici, Bjelovaru i Daruvaru, već su porođaj pomagale babice iz većih naselja kao što su Velika Pisanica, Grubišno Polje, Veliki Grđevac i druga. Međutim, ukoliko se nije stiglo otići po babicu, u svakom je selu postojala i starija žena koja je imala iskustva i koja je mogla pomoći pri samom porodu. U to je vrijeme prirodna selekcija bila znatno veća nego što je to danas. Stoga je žena koja je uspjela roditi dijete bez komplikacija i čije je dijete bilo nakon poroda zdravo mogla biti zadovoljna jer je mogla pretpostaviti da će dijete, ako ne dobije neku bolest, poživjeti. Danas bezazlene dječje bolesti poput kozica i šarlaha, kosile su malu djecu. U vrijeme prije Drugog svjetskog

rata znalo se reći da je dječja smrt kao kada se ugasi vatra u ognjištu ili kao kada padne crijep s krova. Nastojalo se da dijete ne umre nekršteno te da se dijete što prije zaprežnim kolima odveze s majkom i ocem te kumovima u najbližu parohijalnu crkvu. To je bilo najčešće već prve nedjelje nakon rođenja. Po povratku, svekrva bi ih dočekala s bogatim ručkom, a uz kumove su bili i bliži rođaci iz sela. Nakon toga, svake nedjelje se očekivalo goste koji su dolazili na babinje (nàbabne), te su donosili rakije i kolače, a ponekad i zlatne naušnice za žensko dijete. Pri tome se djetetu stavljalo pod glavu novac, a u novije vrijeme novac se stavljao pod jastuk. Bilo je to simbolično kako dijete nikada ne bi ostalo kada poraste bez novaca. Taj je novac šezdesetih godina dvadesetog stoljeća povećan i za pet do deset puta, a novac nisu davali samo bližnji rođaci već i susjedi (koji su tu obavezu posebno imali ukoliko bi ih zadužili u sličnoj prilici). Tradicija je nalagala da se na babine ide najkasnije tri mjeseca od rođenja djeteta, a ukoliko se to nije dogodilo, poklon se nosio i majci i djetetu prilikom prvog posjeta. Od 1960. sve je manje bilo krštenja djece.

Potrebno je naglasiti da su običaji vezani za period poslije rođenja do danas gotovo iščezli, odnosno da su se sačuvali u ponešto modificiranom obliku. Međutim, svi ovi običaji nisu bili vezani za pojedinu nacionalnost, već su bili unificirani u čitavom bilogorskom prostoru, pa stoga njihov nestanak i modifikacija nisu vezani za asimilacijske procese, već isključivo za “pražnjenja sela”.

/ Sahrana

Odličan opis klasične sahrane kod pravoslavnih mještana Bilogore dao je Ranko Radelić iz Pupilice:

Uz klasičnu sahranu moramo pomenuti i jedan broj radnji i postupaka koji su joj prethodili. Naime, ako je sam pojedinac na kraju životnog puta predosjećao da mu se bliži smrt, te ako je bilo vremena, tražio je da do njega dođe sveštenik da ga ispovijedi. Danas će izgledati neobično, ali pripadnici starijih generacija, pomireni sa ljudima i Bogom, nisu imali strah, ili bar takav strah od smrti kao današnji ljudi, pa su ponekad i godinama unaprijed pripremili odjeću u kojoj će biti sahranjeni i dali uputstva mlađima o ostalim detaljima vezanim za taj čin i za vrijeme kada njih ne bude. Tako je moja baka, Kata Škrbina (1897. — 1969.) tražila od sina Dušana sa kojim

je živjela u domaćinstvu u Pupilici, da zove ostalih svojih šestoro braće i sestara u prvu nedjelju, da im saopšti šta ima, jer da ona iduću nedjelju neće doživjeti. Tako je i bilo, a sudac se kasnije na ostavinskoj raspravi čudom čudio, kako nikada nije doživio da potomci bez ikakvog prigovora prihvate sve odluke preminulog u vezi sa nasljedstvom.

Vijest da je neko na umoru obišla je selo, pa je bio red da ga prijatelji i poznanici još jednom vide i obiđu, bez obzira da li je bio pri svijesti ili ne. Na vijest o smrti, porodica preminulog imala je svu potrebnu pomoć, prvenstveno susjeda, bez obzira na vjeru i naciju, od sređivanja kuće, pripreme za sahranu i daću za dušu umrlog, kopanje rake, odlazak u okolna naselja da se obavijesti rodbina o sahrani itd. Preminuli je morao jednu noć još provesti u kući, tu je u za to ispražnjenoj sobi pripremljen odar, a porodica, susjedi i mještani dolazili su da obiđu pokojnika, zapale svijeću i na grudi pokojnika stave poneku novčanicu za pomoć porodici oko sahrane. Posjetioci su se prekrstili pri ulazu, paljenju svijeće i pri odlasku iz prostorije, tu su proveli nekoliko minuta, izrazili saučešće, a nakon toga u nekoj od susjednih prostorija proveli još neko vrijeme u priči o pokojniku s mještanima, gdje im je ponuđeno piće i neki kolač, a u periodu nakon Drugog svjetskog rata i kava. Prije ispijanja pića, nekoliko kapi se prosulo na pod za dušu pokojnika. Staro je vjerovanje da duše pokojnika žedaju, pa se i na ovaj način tome udovoljavalo, uz onaj osnovni – da se do groblja mora prijeći voda. Ako reljef sela tome nije udovoljavao, tada se, bez obzira na to da li je voda, odnosno potok prisutan, ispod odra u pravoslavnim kućama, sve do najnovijih vremena, stavljala posuda, najčešće lavor ispunjen vodom. Bilo je pravilo da uz pokojnika na odru čitavu noć neko mora probdjeti i ostati budan, čime se sprečavalo da mračne sile ne ostvare neki svoj nepoželjni trag.

Prije Drugog svjetskog rata su svi sahranjivani uz sudjelovanje sveštenika, a nakon rata bez sveštenika samo komunisti, ali ne i stariji članovi njihovih porodica. Po starijoj tradiciji, sva nekrštena djeca sahranjivana su bez sveštenika, uz vanj-

sku ogradu groblja. Interesantno je da su poginuli partizani u toku Drugog svjetskog sahranjivani skoro isključivo u pravoslavnim grobljima (budući da su oslobođena područja bila uglavnom naseljena Srbima), pa i stradali Jevreji (primjer petoro strijeljanih Jevreja u Velikom Grđevcu 1941. plitko zakopanih na stratištu, za koje je Marija Piščević r. Gazdić kao Hrvatica, organizirala kasnije sahranu na pravoslavnom groblju). Opijelo je sveštenik držao u dvorištu pred kućom sa otvorenim lijesom (ako je u selu groblje bilo uz crkvu ili se prolazilo uz crkvu do groblja, tada je obred obavljan u crkvi), pogrebna povorka (gdje su tradicionalno lijes nosila četiri jača muškarca i imali zamjene) se zaustavljala na svakom raskršću gdje je sveštenik prigodno “čatio”, a pri dolasku na groblje su poslije isto tako kratkog obreda, u lijes ukucavani ekseri i na užadima je spušan u raku. Nakon što je sveštenik bacio na lijes grumenčić zemlje, svi prisutni su učinili isto, prekrstivši se pritom. Time je obred na groblju završen, što je djelovalo pomalo nepotpuno u usporedbi sa poslijeratnim dugim govorima komunista sa pohvalama pokojniku, pa su o tom osjećaju nedorečenosti govorili i vjernici, te je zabilježen niz slučajeva da je neko od prisutnih poslije sveštenika i na takvim sahranama izrekao nekoliko prigodnih rečenica opraštajući se sa pokojnikom.

Međutim, izvorni obred nije završavao na groblju da bi time djelovao nedorečen, već su se svi prisutni našli potom u kući iz koje je pokojnik. Prethodno je domaćin pozvao sve prisutne na groblju da dođu na daću, a ona je po svojoj drevnoj ulozi u religiji starih Slavena, gozba za dušu umrlog, ispraćaj sa hranom.

Prije sjedanja za sto, ako to već nije obavljeno na groblju svako je uzео kašičicu panaije (žrtvenog jela po sastavu identičnom koljivu na svadbi) i gutljaj crnog vina. Ako je bio prisutan sveštenik, onda se počelo sa jelom poslije njegovih nekoliko riječi i želje za mirom duše pokojnika, to je mogao izreći i neko od domaćih ili bliskih domaćinu, a u toku jela i razgovora bilo je preporučljivo da se razgovara o pokojniku

i uspomenama na njega. Na kraju, prije odlaska, ispijala se čaša i nazdravljalo prisutnima, živima, što je bio jasan znak da život mora ići dalje.

Poslije 40 dana je uz pozivanje učesnika, bliske rodbine i prijatelja, održan parastos za dušu pokojnika. Poslije crkvenog obreda išlo se sa sveštenikom na groblje, kao i na prigodni ručak, što sve predstavlja kratku rekapitulaciju obreda sahrane i sa istim ciljem – da duša pokojnika nađe svoj mir. U još skromnijem obliku, pokojnik je spominjan sve dok je bilo živih koji su ga se sjećali, na godišnjim pomenima (zadušnicama), a čuo sam od pojedinih sveštenika da preporučuju da svako, barem jednom u životu, u dogovoru sa lokalnim sveštenikom, organizuje parastos na kojem će se pomenuti svi preci kuće, te poimenično svi oni koji se još pamte u porodičnoj tradiciji.

Iz iskaza Ranka Radelića iz Pupilice jasno je vidljivo da su u vrijeme socijalizma iščezli neki običaji koji su bili vezani za sahranu. Naime, tada se komunisti, kojih je među Srbima na području Bilogore bilo dosta, nisu pokapali uz prisustvo sveštenika, već bi u njihovu čast govor održao neki od prisutnih prijatelja, rođaka, sudrugova... Time je jedan važan element srpskog nacionalnog identiteta izbrisan (barem kod pripadnika Saveza komunista), a prihvaćen je jedan drugi, ideološki faktor koji je kroz četrdeset i pet godina zanemario pravoslavnu vjeroispovijest. I na taj način je poticana asimilacija, a specifičnosti srpske kulture na Bilogori su nestajale.

1 Svadba kod pravoslavnih žitelja Bilogore

Podatak da je 1905. na području istočne Bilogore bilo 3.374 braka od kojih su tek 22 bila “vjerski mješovita” govori o tome da su pravoslavni gotovo stopostotno početkom dvadesetog stoljeća birali pravoslavne za svoje bračne drugove. Međutim, nacionalno i vjerski mješoviti brakovi uslijedili su nakon tragedije Drugog svjetskog rata, nakon velikih migracija prema gradovima i zapadnoeuropskim zemljama šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Tada su pravoslavni svoje bračne partnere morali tražiti na širem području. Tako su mješoviti brakovi devedesetih godina prošloga stoljeća postali nešto uobičajeno, a prema saznanjima Ranka Radelića iz Pupilice, bilo ih je čak 30 posto. Crkvena vjenčanja bila su sve rjeđa, a običaji se u vrijeme socijalizma

zaboravljaju. Civilni brak postaje punovažan, pa stoga crkvena vjenčanja nisu više bila potrebna.

Bilogorsku svadbu može se podijeliti u pet faza: prosidbu (prošnju), rakiju, jabuku, svadbu i prviće. Prosidba je bila jedini običajni oblik ženidbene procedure. Nastojalo se da mlada i mladoženja budu iz kuća koje su prema imovnom stanju jednake. Tadašnji način života obavezivao je članove obitelji da ženidbu organiziraju u određeno vrijeme. Mladići i djevojke su se trebali vjenčati kako bi pomladili obitelj. Ako bi mladić nakon odslužene vojske oklijevao s vjenčanjem pronalazili bi se socijalni mehanizmi kako da se mladiću pronađe adekvatna mlada. Jedan od njih je bilo tzv. posredovanje između roditelja preko rođaka koji su poznavali prednosti i mane obje obitelji.

Drugi pristup bio je jednostrana inicijativa obitelji budućeg mladoženje. U prošnju je mladić obično dolazio u pratnji dva oženjena muškarca, obično oca i strica, ujaka ili nekog drugog rođaka. Prosci se nisu odbijali, čak ni onda kada nisu odgovarali ni djevojci ni roditeljima. Nakon dolaska u kuću razgovaralo se o uobičajenim temama, vremenu, usjevima, a tek potom o prosidbi, odnosno o poslu zbog kojeg su došli. Razgovaralo se bez djevojke i u toj fazi se moglo reći da je djevojka premlada, da nije planirana udaja za tu godinu i tome slično. Ako su prosci bili roditeljima prihvatljivi, konačnu odluku prepuštalo se djevojci koja bi tada izišla iz sobe i prihvatila ili odbila prosce. Do Drugog svjetskog rata odluka se mogla prolongirati i za tjedan dana, pa su tada prosci ponovno dolazili po konačan odgovor. U prosidbu se odlazilo uvečer. Smatralo se da će tako sramota biti manja ukoliko prosci budu odbijeni. Ukoliko bi djevojka prihvatila prosce i ponudu, ugovarao se naredni sastanak u djevojčinoj kući. Uz roditelje mladoženje na taj sastanak su odlazile još dvije ili tri osobe iz najbliže obitelji. Jedna od tih osoba morala je biti i u organizaciji same svadbene ceremonije. Ovaj susret (rakija) je bio upriličen zato da bi se uz rakiju dogovorili termin jabuke i svadbe. Ni tada, a ni kasnije nije se razgovaralo o mirazu. On je prepušten odluci djevojčinih roditelja.

U periodu do Drugog svjetskog rata bilo je uobičajeno da djevojke dobiju u miraz 1 — 3 jutra zemlje, a sinovi kod osnivanja vlastitog domaćinstva oko šest jutara. Budući mladenci su se mogli nakon toga dogovora vidjeti na nekom od kramova ili na nekom drugom mjestu, ali samo uz nekog iz djevojčine obitelji. Za jesen je dogovarana tzv. jabuka. Sve do održavanja jabuke vjeridba se mogla prekinuti, ali uz veliki rizik za ugled obitelji. Tri ili četiri tjedna prije svadbe domaćin kuće i mladoženja su zajedno odlazili na više mjesta i obilazili obitelj,

susjede i prijatelje s rakijom u čaturi ili boci oko koje je bio obavijen ružmarin te su ih zvali u svatove. Isti zadatak morao je obaviti i domaćin iz djevojčine kuće pozivajući na jabuku. Pozivanje se obavilo u nekoliko dana budući da su rođaci, prijatelji i susjedi živjeli u nekoliko naselja koja su međusobno bila blizu. Prvo se odlazilo do kuma obitelji koji je bio dobro obaviješten i koji je davao suglasnost za novu vezu. Za kumove su se birali krsni kumovi, oni sami ili netko od njihovih potomaka. Pozivalo se sve bliske rođake (bliski rođaci su bili svi do razine praunuka zajedničkog pretka), a ukoliko se nekoga nije zvalo, a trebao je po obiteljskoj liniji biti pozvan, radilo se o iznimnoj netrpeljivosti između dviju kuća. Za potvrdu poziva jedan iz obitelji pozvanih, najčešće domaćin, uzeo bi bocu, prekrstio se i otpio malo rakije. Bocu bi se tada nadolilo rakijom i vraćalo u torbu pozivara.

Jabuka se ubrajala u najljepše dijelove svadbe. Gosti bi se sakupili na večeru u djevojčinu kuću, gdje je pozvana sa rakijom i ružmarinom sva njezina rodbina, prijatelji i susjedi, a s muške strane su bili braća i sestre mladoženje, stričevi, ujaci i tetke te njihovi supružnici. Na jabuku su sve obitelji koje su bile pozvane morale donijeti tzv. kovrtanj, odnosno svadbeni kolač od finog bijelog brašna. Jabuka je trajala jedan dan i na njoj su se služila četiri obroka. Prva dva, večera i ponoćni obrok, uključivši piće i ostalo, donosili su sami jabučari iz kuće mladoženje. Doručak i ručak pripremala je kuća djevojke. Na večeri se pred svakim gostom nalazila u tanjuru jabuka koju je morao otkupiti, što je bio dar za mladenku. Osim mladoženje svi su mladu darivali, a dar od budućeg svekra i svekrve mlada bi vratila. Za vrijeme trajanja jabuke nitko nije smio ići na spavanje jer se to smatralo lošim znakom. Drugog dana su gosti iz mladoženjinke kuće iza ručka odlazili kući, a za tu priliku je mlada ukrasila kola, a na glavu svakog konja vezivala ručnik. Ostali gosti bi još ostali. Dan dva nakon jabuke mladoženja bi odlazio s nekom ženskom osobom iz njegove kuće do mladine obitelji po mladenkine stvari. Ipak, jedan dio stvari je ostajao još u mladenkinoj kući. Iz popisa stvari koje je mladoženja nosio u svoju kuću iz mladenkine kuće vidljivo je da je mladenka posjedovala ćilime, jastuke, blazine, plahte, slamarice, vreće za žito, bisage za sijanje žita, zobnice za konje, ručnike, krpe za suđe, rupce i stolnjake. Treba kazati da je pripremanje djevojačke spreme započelo već nakon njezina rođenja, a nabrojani predmeti bili su u seoskoj obitelji prve polovice dvadesetog stoljeća iznimno vrijedni i važni. Dio spreme bila je i drvena škrinja u kojoj je sve spomenuto čuvano. U spremu su ulazila i dva kreveta, dva noćna ormarića, jedan ili dva ormara i psiha (ogledalo) s orma-

rićem. Te predmete su po narudžbi izrađivali stolari u Velikoj Pisanici, Velikom Grđevcu ili Grubišnom Polju, a najčešće su naručitelji dobavljali drvo sa svojih posjeda kako bi cijena izrade bila što niža.

Sama priprema za svadbu koja se trebala odvití šest dana nakon jabuke bio je trenutak velike solidarnosti u selu. Naime, tada su svi mještani, ako se radilo o manjem naselju, bez obzira jesu li bili pozvani ili ne i bez obzira na nacionalnost ili vjeroispovijest, pomagali obitelji koja je pripremala svadbeno veselje. Tada bi donosili košaru s najneophodnijim potrepštinama poput šećera, začina, pića i živine (buklija). Dakle, u tim prilikama vraćalo se svima na isti način, također bez obzira na vjeroispovijest ili nacionalnost. Uoči same svadbe, nakon jabučara već sljedeće jutro mladoj je mladoženja trebao odnijeti doručak, budući da po tradiciji ona više nije pripadala svojem roditeljskom rodu. Večer uoči svadbe, netko iz kuće domaćina preuzima odgovornost da s muzikom obiđe sve kuće u selu iz kojih su pozvani gosti i da ih još jednom pozove na svadbu. Večera kod kuma na kojoj su bili mladoženja i mladoženjini roditelji bila je isto tako vrlo važna, obredna radnja gdje se ispijanjem vina potvrđivalo kumstvo kao srodstvo po Bogu, a nosila je i svoj poseban naziv – zapijanje kuma.

Svadbeno jutro započinje okupljanjem gostiju za doručak. Po djevojku se odlazilo još po mraku, ako je živjela u kojem udaljenijem selu. Djevojke bi prije prelaska kućnog praga okitile goste ružmarinom koji je za tu priliku godinama uzgajan u posudama. Ponuđena je rakija, a za stolom pečenica, krvavice i kolači. Svatova je pri polasku morao biti paran broj, a uz svatove su polazili i jahači. Putovalo se sa sedam do deset zaprežnih kola koja su bila ukrašena cvijećem, crnogoricom i šarenim papirićima. Posebno su bili važni ručinići. Na svaku zastavu, a one su bile na svim kolima (osim na onima za mladu), bio je obješen ručinić. Djever i djeveruša i svaki svirac također su nosili ručiniće. Dio svadbene povorke činili su i jahači, neparan broj njih. Na čelu jahača bio je “vojvoda”, iako na Bilogori nije nosio to ime. Jahači su često bili obučeni u svečanu uniformu (ako su bili u državnoj službi), a na glavi su imali kapu s fazanovim perom i srpskom trobojkom. Inače je sve do Drugog svjetskog rata obavezni dio opreme jahača bila kapa identična kapi uniforme krajiškog vojnika iz Varaždinskog generalata. Ako bi pao snijeg, onda su kola bila zamijenjena saonicama. Svatovi bi uz put do mlade jukali i vriskali kako bi otjerali uroke od mladoženja. Prilikom ulaska u dvor na visokom štapu je bila obješena jabuka koju bi tom prilikom iz puške trebao pogoditi mladoženja, a tom prilikom su mu mogli pomoći i kum i stari svat.

Prema pisanju Ranka Radelića posljednja takva starinska svadba održana je 1981./1982. u Velikoj Peratovici. Kasnije su konji zamijenjeni automobilima (promjena se dogodila između 1971. i 1981.). Sam dolazak do mlade odvijao se tako da se povorka zaustavila podalje, nekoliko stotina metara od kuće mlade, a vođa jahača bi produžio do mladine kuće i ondje ispričao priču o jatuu golubova koje je izgubilo golubicu. Saznavši da se golubica nalazi u kući jahača izmjenjuje rakiju okićenu ružmarinom i ispaljuje jedan hitac kako bi pozvao povorku da krene prema kući. Izvođenju mlade iz kuće prethodili su šaljivi dijalozi između gostiju i ukućana i pokušaji podmetanja lažne mlade. Brat konačno izvodi pravu mladu pred svatove, a to je mogao biti brat od strica ili ujaka i predaje je djeveru. Nakon toga, svi svatovi ulaze u kuću okićenu ćilimima i sjedaju za stol, gdje stari vodi zdravicu i vodi glavni razgovor. Potom slijedi ručak koji je ovisno o dogovoru i dužini puta mogao biti manje ili više obilan. Potom svatovi ponovno kreću na put zajedno s mladenkom, a mladenkinoj roditelji ostaju kod kuće. Uz pucnjavu kolona kreće na vjenčanje u parohijalnu crkvu koja je često i kilometrima udaljena od mjesta gdje je živjela mladenka. Sveštenik za vjenčanje nije imao utvrđenu naknadu već je to prepuštano mogućnostima pravoslavne obitelji. Pri ulasku u crkvu mladenci će se prvi put naći zajedno. Mladenci se u crkvi prvo ispovjedu. Potom sveštenik očita molitvu i izmjeni mladencima prstenje. Mladenci se uzmu za ruke preko kojih kum veže ručnik kao simbol vječite životne vezanosti, sloge, vjernosti i uzajamnog pomaganja. Slijedi molitva kojom se blagosilja brak. Poslije ovog blagoslova na čelu sa sveštenikom i kumom te djeverom s upaljenim svijećama iza njih, mladenci obilaze tri puta časnu trpezuu, a kada sveštenik završi posljednje *Isaije likuj*, skida im vijence s glava te im se obrati slovom o značenju braka i poželi im sreću. Zatim skida ručnik kojim su im bile vezane ruke i traži da se mladenci poljube.

Već nakon izlaska iz crkve započinje veselje, muzika i započinje pucnjava, a kum zasipa novcem mladence. Ako se kojim slučajem dogodilo da se sretnu dvoji svatovi, djever i djeveruša su zaklanjali ili pokrivali mladenku jer se vjerovalo da ona čije lice vide drugi svatovi neće poživjeti ni godinu dana. Na ulazu u mladoženjinu kuću čekali su mladu svekar i svekrva sa sitom pšenice. Svekrva dodaje snahi sito još u kolima prije nego što ona siđe, a snaha rasipa žito iza sebe na sve četiri strane svijeta, kao najavu plodnosti i izobilja u budućem životu. Bilogorska mlada nakon ulaska u kuću dolazi do stola koji je smješten u uglu prostorije uz ikonu i na kojem je čaša sa crnim vinom. Ona

tri puta obilazi oko stola i svaki put se zaustavlja na njegovom uglu, pije gutljaj vina i govori: "Svi živi i ja sa vama!" Nakon toga svi ulaze u kuću i sjedaju za stol. Muzika je morala dočekati i prviće iz mladine najbliže obitelji koji nisu išli sa svatovskom kolonom i čiji je boravak u svatovima ograničen samo do jutra, tako da ne ostaju na doručku. U svatovskoj koloni nije bilo kume, koja po tradicionalnoj praksi nije smjela ništa vidjeti od svadbe do trenutka kada su svatovi na sigurnom. Neposredno pred večeru muzika je išla po kumu, koja je do tada čekala kod rođaka ili poznanika u selu.

Prije početka večere na postavljene tanjure ili djeveru ili djeveruši uručivani su pokloni za mladence. Večera je imala istovjetan sadržaj kao i za Božić, slavu i sahranu (o tome vidi u poglavlju o krsnoj slavi). Za svadbu od 150 pozvanih gostiju trebalo je imati pripremljeno 150 litara vina i 50 litara rakije. Poslije večere raskrčen je dio stolova i iznijet napolje da bi se dobio prostor za ples. Plesali su se polka, valcer, čardaš i domaći plesovi te kola, a plesali su i mladi i stari. Zanimljiv je bio i ples ciganjac koji su plesali solo muškarci koji su se na taj način natjecali sve brže plešući između dva ukrštena štapa tako da ih ne pomaknu. U ponoć mlada se povlači, pa se potom presvlači i vraća se natrag te prvi put pleše s mladoženjom. Mladu dalje preuzimaju muški i ženski gosti koji plaćaju djeveru ili djeveruši za ples s mladom.

Poslije ponoći mladenci s povlače na počinak. Mjesto gdje su se mladenci smjestili bilo je često tajno zato da ih mladarija ne bi uznemiravala pod prozorima provokativnim komentarima. Za to vrijeme među svatovima je započinjao najživlji dio noći, ples i muzika i pjesma u pauzama kada su muzičari trebali predahnuti. Sljedeće jutro mlada je morala pomesti novi dom prije doručka, a preostali svatovi su je ljutili radeći i dalje nered. Potom bi svekrva preuzela metlu, a mlada bi točila ispred kuće rakiju preostalim gostima prije doručka. Na doručku nisu bili samo prvići dok su svi ostali gosti bili prisutni. Posljednji dio svadbene svečanosti bio je ručak drugog dana kada su kum i kuma pred sobom izložili darove za svoju kumčad i bogatu bukliju koja se sastojala od kompletnog jela i pića za sve goste uz obaveznu pečenicu. Prvi tjedan nakon vjenčanja mladencima su na ručak došli roditelji mlade i najbliža rodbina, desetak osoba, koliko je stalo u dvije kočije. Ovaj posjet bi sljedeće nedjelje bio uzvraćen mladitim roditeljima. Tek nakon toga je svadba okončana. Rastava gotovo uopće nije bilo.

Što se tiče priženivanja, stariji sinovi su se često priženili u obitelji bez muških potomaka. U ranijim vremenima oni su primali i prezime i slavu

mladenke da se kontinuitet obitelji i njezinog imena ne bi ugasio, a u matičnoj obitelji mladoženje imanje je naslijedio najmlađi sin.¹⁰ Ovaj je element osobito važan za čuvanje nacionalnog identiteta Srba na Bilogori. Naime, do danas većina nabrojanih običaja nije sačuvana, a nacionalno mješoviti brakovi su uglavnom stvarnost, pa čak i jedina mogućnost u brojnim naseljima. Stoga posebni srpski običaji, koji su opisani u prethodnom tekstu, uglavnom se u tim prilikama više ne koriste, a djeca iz nacionalno mješovitih brakova uglavnom se izjašnjavaju i osjećaju kao pripadnici većinskog naroda.

1 Sekundarni elementi nacionalnog identiteta

Od sekundarnih elemenata nacionalnog identiteta Srba na Bilogori treba spomenuti maramu šamiju, Đurđare, ples taraban te štokavski ijekavski govor kojim govore Srbi na Bilogori. Šamija je vrsta tradicionalne šarene ili crne marame koja se veže na vratu ispod potiljka, a koju su nosile Srkinje prije, a starije žene i nakon Drugog svjetskog rata.

Đurđari su upisani kod UNESCO-a u hrvatsku nematerijalnu kulturnu baštinu, a radi se i o srpskom običaju, gdje su grupe djece i mladarije uoči Đurđevdana obilazile prvenstveno porodice koje slave Đurđevdan kao krsnu slavu, a nerijetko i druge pravoslavne, te uz prigodne obredne napjeve ukućanima poželjeli svako dobro. Postojalo je niz varijanti ovih napjeva, nisu svi zabilježeni, a dužnost domaćina bila je da Đurđarima daju neki poklon u hrani (jaja, kolači, kobasice i sl.) ili novcu.

Taraban je vrsta plesa s pjevanjem bez pratnje muzičkih instrumenata, koji kao dio svadbenog običaja ponajviše odražava identitet Bilogoraca. Plesali su ga muškarci zagrljeni u kolu, već dobro napiti vinom, kasno u noć kada mladi gosti odu na spavanje, a samo trajanje tarabana je bilo ograničeno izlaskom sunca. Izvođenje tarabana ima dva dijela – u prvom vodeći glas otpjeva stih koji svi ponove, slijedi isti postupak s narednim stihom, a potom se u drugom dijelu pleše dok se isti ili novi prvi glas ne prisjeti ili netom ne izmisli dalje stihove; dva stiha tarabana su u desetercu, prvi je uvodni bezazlenog, a ponekad i provokativnog sadržaja da privuče pažnju, dok drugi predstavlja dramatičan, neočekivan obrt sa sadržajem koji lakonski, britkom prodornošću izražava neki šaljivi, politički ili uvijek aktualni erotski sadržaj. Izvorni stihovi taraba-

10 Najveći dio informacija o svadbi na Bilogori vidi u: Radelić (2012).

na razlikuju se od bečarca po rimovanju stihova, tako da se prvi i drugi stih ne rimuju, već je rima sadržana u drugom stihu.

Jezik bilogorskih Srba se i poslije čitavog stoljeća nakon usvajanja štokavskog kao književnog jezika u Hrvatskoj, još uvijek, sve do 1991., mogao razlikovati od govora drugih nacionalnih skupina. Postojale su prvo razlike u govoru i naglasku između Srba i Hrvata iz kontaktnih regionalnih zona – prema Podravini, Bjelovaru, zapadnoj Bilogori. Nadalje, jasno se moglo prepoznati članove nacionalnih skupina kojima to nije bio materinji jezik, Čehe i Hrvate, posebno one starijih generacije i s nižim stupnjem obrazovanja. Intenzivno naseljavanje nakon ukidanja Vojne krajine donijelo je s Hrvatima iz drugih krajeva i niz riječi po kojima su se prepoznavali i generacijama poslije, a i Srbi su ih koristili ponekad kao sinonime, kada su željeli nešto posebno naglasiti ili se našaliti. I kada bi se sve to apstrahiralo, ostao je još jedan detalj koji je svakom Srbinu, već poslije najviše tri — četiri rečenice nepogrešivo otkrivao da mu je sugovornik Hrvat, koji ponekad nije razlikovao glasove č i ć, najčešće glas č umekšavao, a samo iznimno, među potomcima Hercegovaca, izgovarao ispravno.

Šamije i tarabani su uglavnom nestali, a čuvaju se tek u folklornim društvima kojih je sa srpskim predznakom pod Bilogorom vrlo malo. Što se jezika tiče, danas je vrlo teško razlikovati Srbe od Hrvata pod Bilogorom, osobito među mlađom generacijom, koji uglavnom sele u gradove i žive u gradovima, pa ondje preuzimaju i elemente gradskog govora. Tek kod starijih seljaka koji su živjeli u svojem selu izolirano (čega je danas vrlo malo) moguće je ustanoviti jezične razlike između Srba i Hrvata. S obzirom da naselja nestaju ili su već nestala, odnosno da se stanovništvo uvelike iseljava ili je tijekom rata istjerano, jezične usporedbe Srba i Hrvata na Bilogori današnjem su istraživaču gotovo nemoguće.

/ Sjećanje na ratna stradanja 1941. — 1945., socijalističko razdoblje i Domovinski rat

/ *Stradanja Srba Bilogore u Drugom svjetskom ratu*

Stradanja Srba u vrijeme Drugog svjetskog rata uvelike su odredila njihov odnos prema vjeroispovijesti i nacionalnosti nakon Drugog svjetskog rata. Dio Srba stradao je tijekom Drugog svjetskog rata, a osobito mnogih njih u prvim

mjesecima, neposredno nakon uspostave NDH, kada su imućniji i istaknutiji Srbi odvedeni prvo u logor Danicu, a potom u Jadovno gdje su i ubijeni. Veliki broj ubijenih u Jadovnom su upravo s područja kotara Grubišno Polje. Od 574 upućena Grubišnopoljca u logor Danicu 560 ih je izgubilo živote u Jadovnom (Dizdar, 2002: 388). Prema istraživanjima koja je poduzeo Ranko Radelić, s područja Bilogore (nekadašnje općine Grubišno Polje, jugoistočni dio općine Bjelovar te jugoistočni dio općine Đurđevac) u logoru Jadovno ubijeno je čak 697 osoba (od toga s područja Grubišnog Polja njih 653, s područja Đurđevca 28, a s područja Bjelovara 15). Mnogo je Srba stradalo i u Jasenovcu i Staroj Gradiški te na kućnim pragovima (najpoznatiji je pokolj u selu Gudovac).

Pokolj u selu Gudovac bio je prvi nakon uspostave NDH. Noću 27. travnja 1941. ranjen je na cesti koja iz Gudovca vodi u Velike Sredice neki pripadnik Hrvatske seljačke zaštite dok je jedan vojnik navodno ubijen. Ustaše su tvrdili da su taj napad organizirali gudovački “četnici”, iako na području Gudovca nije postojala četnička organizacija.¹¹ Za odmazdu, kako piše Slavko Goldstein u knjizi 1941.: *godina koja se vraća* Dido Kvaternik je naredio i nadzirao hapšenje oko 200 Srba iz Gudovca, Velikog i Malog Korenova, Prgomelja, Tuka, Breze, Stančića, Klokočevca i Bolča. Hapsili su ih pripadnici Hrvatske seljačke zaštite pretvoreni u poluvojničku ustašku postrojbu pod zapovjedništvom predratnog zakletog ustaše Martina Cikoša, a među uhićenima je bilo nekoliko viđenijih Srba te nekoliko učitelja i svećenika (Goldstein, 2007: 91—96). Ustaše su tada izbrojili 187 ljudi, ali ih je nakon prebrojavanja došlo još najmanje desetak. Pokolj su prema iskazu Ilije Jarića preživjela, uz njega, još trojica koje je vidio u bolnici u Bjelovaru (Bjelovitić i Jarić, 2002: 44—46). Ustaše su natjerali Srbe iz okolnih mjesta da iskopaju rake za poubijane u Gudovcu, a jame su zasuli vapnom.

Prvo hapšenje na području kotara Grubišno Polje izvršeno je po nalogu Eugena Dide Kvaternika 26. — 27. travnja 1941., a tada je s područja kotara Grubišno Polje odvedeno 504 Srba. Najveći broj tada uhapšenih završio je prvo u logoru Danica, a potom u logoru Jadovno, odakle se nitko od njih nije vratio. Drugo veliko hapšenje u Grubišnom Polju zbilo se 28. rujna 1942.

11 Četnička organizacija postojala je u Bjelovaru prije Drugog svjetskog rata i brojala je oko 900 članova, a tek su pojedinci iz Gudovca pripadali toj organizaciji, ali oni nisu posjedovali oružje. O tome vidi u: HAD (Hrvatski državni arhiv), ZKRZ (Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača), kutija 691, Masovni pokolj u Gudovcu; Izvještaj o strijeljanju u Gudovcu u toku okupacije.

godine kada je ubijeno 33 Srba u Kiševom jarku, odnosno na Trandlerovoj djetelini gdje je strijeljano 26 Srba iz pet obitelji te neutvrđeni broj Kozarčana i Slovenaca koji su našli smještaj kod Srba u Grubišnom Polju. Istoga dana, prema kazivanju domaćih Roma, na Stalovici i u Živkovoju šumi ubijeno je još 15 ljudi. Tih dana su ubijeni i brojni mještani sela Brzaja, Sibenik, Topolovica i Mali Grđevac, a oko 2.500 ljudi s područja kotara Grubišno Polje odvedeno je u logore Jasenovac i Stara Gradiška. Iz popisa koje donose Vladimir Žerjavić i Ranko Radelić vidljivo je kolike su bile žrtve u Drugom svjetskom ratu iz kotareva Bjelovar i Grubišno Polje.

Tablica I. Pregled žrtava fašizma kotara Grubišno Polje (po mjestu rođenja ili stanovanja do 6. travnja 1941.) po načinu stradanja u Drugom svjetskom ratu¹² području kotareva Bjelovar i Grubišno Polje.

R. br.	Način stradanja	Broj žrtava
1.	Ubijeni u sistemu logora Koprivnica, Jadovno — Pag	619
2.	Ubijeni u sistemu logora Jasenovac — Sisak — Stara Gradiška	1.820
3.	Ubijeni u drugim logorima i zatvorima	97
4.	Ubijeni u mjestu stanovanja	690
5.	Ubijeni na drugim i nepoznatim lokacijama	290
6.	Ubijeni u toku borbi ili bombardiranja	62
7.	Ubijeni na prinudnom radu	8
8.	Umrli ili ubijeni u prihvatilištima	19
9.	Ubijeni deportacijom i na druge načine	114
10.	Broj žrtava nepoznatog imena i prezimena**	119
11.	Stradali od posljedica rata	22
12.	Poginuli borci antifašisti	530
UKUPNO (bez 10.)		4.271

12 Podaci su iz neobjavljene knjige Ranka Radelića, *Žrtve Bilogore XX vijeka* te su moguće manje izmjene zbog povremenih novih saznanja, ali su oni daleko pouzdaniji od onih koji se mogu naći u dosadašnjim institucionalnim popisima i radovima pojedinačnih istraživača.

* Kotar Grubišno Polje obuhvaćao je prije Drugog svjetskog rata i selo Jasenaš, ali ne i Velike Zdence. Nakon rata u općini Grubišno Polje nalaze se Veliki Zdenci, a Jasenaš je pridružen Virovitici. Ovdje se nalaze podaci za oba naselja, Jasenaš koji je imao ukupno 167 žrtava i Veliki Zdenci 92.

** Žrtve koje nisu unijete u konačan broj, za 69 nisu poznata imena, a 50 je sporno.

Tablica II. Žrtve općine Grubišno Polje prema rezultatima istraživanja Muzeja genocida iz Beograda.

Nacionalnost žrtava	Broj žrtava
Srbi	2.694
Hrvati	165
Romi	78
Židovi	47
Ostali	124
UKUPNO	3.108

Tablica III. Žrtve Drugog svjetskog rata na području kotara Bjelovar (prema Žerjavić, 1989).

Općina	Sveukupno poginuli i umrli	Pali borci	Ukupno žrtve	U naseljima	Logori	Žrtve rata	Srbi	Hrvati	Židovi	Ostali
Bjelovar	2.168	583	1.585	839	686	60	1.300	500	230	138
Grubišno Polje	2.697	297	2.400	961	1.324	115	2.400	250	20	27

Na području bjelovarsko-bilogorskog kraja provedena su tijekom 1941. godine, kao i u ostalim predjelima sjeverozapadne Hrvatske, prisilna iseljavanja Srba i oduzimanja njihove imovine. Masovna prisilna preseljavanja Srba na područje Srbije preko logora u Capragu, Požegi i u Bjelovaru poduzeta su upravo s područja kotareva Bjelovar (njih 2.037) i s područja kotara Grubišno Polje (njih 2.721) (v. Škiljan, 2015).

U vrijeme Drugog svjetskog rata Srbi Bilogore bili su u velikom broju prekrštavani s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest.

Prema sumarnim podacima koje donosim u ovoj tablici najmanje njih 2.861 je zatražilo prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest, a bilo je i masovnih prijelaza na grkokatoličku vjeroispovijest koji poimenično nisu zabilježeni. Iz Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu potječe i dokument u kojem stoji da je na području kotara Bjelovar 2.336 osoba do 17. studenog 1941. godine prijavljeno za prijelaz iz jedne vjere u drugu. Daka-ko, najveći broj podnesenih prijava i izdanih potvrdi o prijavama odnosio se na prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeru. Treba također još jednom spomenuti da se kotar Bjelovar prostirao na području općina Farkaševac i Ivanska koje se nakon Drugog svjetskog rata nisu nalazile u kotaru, a kasnije ni u općini Bjelovar.¹³ Sačuvan nam je u istom fondu i izvještaj za period 18. studenog 1941. — 8. siječnja 1942. iz kojeg je vidljivo da je u tome periodu bilo podneseno još 887 prijava.¹⁴ Evidentno je da svi koji su podnijeli prijavu za prijelaz nisu u konačnici prešli, kao i to da neki koji su prešli nisu očigledno imali potvrdu kotarske oblasti u Bjelovaru o prijavi za prijelaz. U bjelovarskom kotaru uspostavljena je grkokatolička župa u Bjelovaru sa selima Narta, Sredice, Gudovac, Prgomelje, Klokočevac te Stari i Novi Pavljani s oko 2.000 vjernika. Njome je upravljao Janko Heraković (*Bunjevac*, 5. lipnja 2005.). Na području Velikih Zdenaca još je najmanje 57 obitelji dobilo rješenje da mogu prijeći na grkokatoličku vjeroispovijest.¹⁵ Tijekom Drugog svjetskog rata na bjelovarskom i grubišnopoljskom području ustaše su oštetili i srušili niz hramova. Tako su spaljeni hramovi u Orovcu, Ribnjačkoj i Velikoj Dapčevici, razrušen je hram u Lasovcu, a početo je rušenje hrama u Velikoj Pisanici te su teško oštećeni hramovi u Čadavcu i Velikim Zdencima.¹⁶

13 HDA (Hrvatski državni arhiv), Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 415/1941.

14 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 768/1941.

15 HDA, MPB NDH, OB, kutija 42, 5285-B-1942.

16 O prekrštavanjima Srba na grubišnopoljskom i na bjelovarskom području vidi Škiljan (2019: 101–240).

Tablica IV. Broj podnesenih molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest prema župama na području Bilogore:

Župa	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Bjelovar	560	521	79	4	0	1.164
Ciglena	230	1	0	0	0	231
Donji Mosti	25	9	0	0	0	34
Grubišno Polje	109	262	12	0	0	383
Kapela	19	106	10	0	0	135
Nevinac	0	29	271	0	0	300
Nova Rača	0	20	0	0	0	20
Rovišće	0	141	1	0	0	142
Šandrovac	23	8	0	0	0	31
Velika Pisanica	0	22	0	0	0	22
Veliki Grdevac	158	49	2	0	0	209
Veliki Zdenci	0	1	0	0	0	1
Veliko Trojstvo	26	66	27	0	0	119
Zrinski Topolovac	19	50	1	0	0	70
Ukupno	1.169	1.285	403	4	0	2.861

Činjenica da je Drugi svjetski rat odnio brojne živote, ali i činjenica da su brojni Bilogorci srpske nacionalnosti već tada bili prisilno iseljeni u Srbiju te da su brojni Srbi spašavajući svoje živote bili prisiljeni prijeći na rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest, ukazuje na to da se srpska populacija na Bilogori brojčano značajno smanjila. Poslijeratno siromaštvo, promoviranje bratstva i jedinstva, sakrivanje ratnih strahota “pod tepih”, želja za stvaranjem jugoslavenske nacije, zanemarivanje osnovnog stupa identiteta pravoslavne vjeroispovijesti, dodatno su oslabile srpsku populaciju na Bilogori i pridonijele njezinoj brzoj asimilaciji. Tekovine antifašizma su se čuvale i kroz te tekovine se čuvalo i srpske žrtve (vojne i civilne) koje su na komemoracijama obilježavane zajedno s hrvatskim antifašističkim žrtvama. Sjećanja i traume iz

Drugog svjetskog rata prepričavane su kod kuće, pa su kazivači zapamtili kako su njihovi preci preživjeli Drugi svjetski rat.

Koliko su se žrtve Drugog svjetskog rata usjekle u sjećanja kazivača govore i njihove priče iz prognanstva u Srbiji, odnosno kasnija čuvanja tekovina antifašizma i antifašističke borbe te brojne komemoracije kojima je iskazivana počast poginulim borcima i civilnim žrtvama. Čedo Opačić, koji je bio transportiran zajedno sa svojom obitelji u Paromlin u Bjelovaru zato da bi bio prisilno iseljen u Srbiju, kaže:

Otac i stric su bili u zatvoru, a mi smo bili zatvoreni u Paromlinu i čekali smo deportaciju za Srbiju. U Beogradu smo se našli s ocem. Bili smo smješteni u selu Međulužje kod Mladenovca. Bili smo kod srpske obitelji i bilo nas je sveukupno 16. Nakon završetka rata vratili smo se u Letičane i ondje smo zatekli Dalmatince u našoj kući. Naša je kuća bila bogata 1941., a kada smo se vratili ništa nas nije dočekalo.

Drugo je sjećanje Laze Starčevića koji je kao dijete od dvije godine i tri mjeseca bio protjeran iz Pavlovca u Srbiju:

Rođen sam u svibnju 1939. i bio sam star dvije godine i tri mjeseca kada smo protjerani u Srbiju. Kažem protjerani, jer još uvijek nailazim na tekstove u kojima nas se pogrešno imenuje kao izbjeglice. Moja sposobnost uočavanja svijeta oko mene uramljena je u ondašnju stvarnost. Nisam mogao razumjeti pričanja o ratu, ali znam da se djed bojao što će biti s nama Srbima ako Hitler napadne i pobijedi. Djed je bio neosporni autoritet, okolina ga je držala kao pismena čovjeka, pa se njegova riječ uvažavala. Izgon iz NDH prihvatio je kao neminovnost koje se ranije bojao. Ipak, nije mogao vjerovati, pa ni shvatiti, da je ostao bez svoje prekrasne zemlje – nešto manje od 40 jutara, sa šumom i ribnjacima, sa kućom i bogatijim stajama za konje, goveda i ostalu stoku. Za ondašnje pojmove on je bio bogat seljak. Porodica je brojala pet odraslih ljudi: djed i baba, moj otac i majka i jedna tetka. Druga tetka bila je udana. Kasnije sam saznao da su je ustaše poslale u Jasenovac, a muža da su ubili... ali o tome se nikada nije raspravljalo. Činjenica djedovoga autoriteta osiguravala je i mir u kući: nije se kritički osvrtao na sutrašnje izvršenje

dnevnih obaveza, a razgovor o visokoj politici djed je izbjegavao: naime, nije mu se sviđala Kraljevina Jugoslavija, a da ne spominjem NDH. Kao izgnanik, morao je prihvatiti činjenicu da više nije gazda nego najamni radnik i švercer. Cijela izbjeglička obitelj morala je prodavati svoj rad za mizeran novac da bi mogla preživjeti. Nastojalo se da ja imam najosnovnije za život. Djed je inzistirao da ja ne budem gladan.

Komemoriranje žrtava fašizma i palih boraca bilo je uobičajeno za socijalistički period. Međutim, na nacionalnosti žrtava nije se inzistiralo. Odlasci u Jasenovac s područja Bjelovara i Grubišnog Polja bili su uglavnom organizirani u okviru nastave, a tek su pojedinci koji su izgubili svoje najmilije u Jasenovcu odlazili ondje u vlastitoj organizaciji na komemoracije. Gordana Četković se prisjeća da je njezin otac zabranio njoj i njezinoj sestri da odu na izlet u Jasenovac sa školom jer “nije htio da gledamo te slike koje su tamo prezentirane”. Pero Robić iz Velikih Zdenaca se prisjeća da je redovito odlazio na komemoracije u Jasenovac. “U Jasenovcu su mi ostali đed, tata i brat. Kada sam iz logora u Sisku preko Ždale stigao kući postao sam kućedomaćin s 14 godina.” Nikola Ištef kazuje kako je njegova majka bila s njegovom kćeri na otvorenju spomen-hrama u Jasenovcu. “Znate, tada su na otvorenje došli oni sa šajkačama iz Srbije, pa je mojoj majci bilo neugodno.”

Posebno su komemorirane gudovačke žrtve. Grozdana Margetić prisjeća se kako su obitelji uvijek krajem travnja dolazile na komemoraciju.

Međutim, sjećam se da smo prilikom dolaska na komemoraciju 1991. godine bili pregledavani da li nosimo naoružanje. Sjećam se i kada je spomenik u Gudovcu dignut. Bila je to grozna eksplozija i bili smo u velikom strahu. I danas se održava komemoracija, ali je mnogo manje ljudi.

S područja Grubišnog Polja i okolice mnogo je Srba stradalo u Jadovnom. Milan Bobić se prisjeća kako je njegov “đed imao šest sinova od kojih su četiri stradala u Jadovnom i Jasenovcu”. Milan Knežević kazuje kako se do tih žrtava “nije dovoljno držalo”:

Tamo (u Jadovnom, op.a.) je stajala samo mala tabla koju je postavila AFŽ. Da su držali do toga postavili bi spomenik s imenima i prezimenima stradalih.

Ranko Radelić iz Pупelice ističe kako je Jasenovac bio za bilogorske Srbe “sublimacija za sva stradanja u Drugom svjetskom ratu, a kako su i ostali

stradalnici poput Roma i Židova s bjelovarskog i grubišnopoljskog područja bili obilježeni stradanjima u Drugom svjetskom ratu”.

Možemo slobodno zaključiti, iako to nije bilo prisutno u svijesti bilogorskih Srba, da je odnos prema Jasenovcu i ustaškom progonu bio prvi uz Kosovski zavjet i nezaobilazni dio njihovog identiteta. To se na neki način projiciralo i na njihove sapatnike, Jevreje i Rome, tako da se ne sjećam da sam ikada u djetinjstvu među Srbima čuo ružnu riječ o ova dva naroda, a od majke sam više puta čuo priču o Jevrejki koja joj je, bosoj, iz svoje prodavnice iznijela i dala cipele kada su protjerivani iz Pupelice u Srbiju. Još kao dijete sam u 4. razredu osnovne škole došao u sukob sa učiteljem koji je, po mom uvjerenju, ponižavao četvoro Cigana iz razreda. Mnogo godina kasnije, jednom od njih sam bio vjenčani kum, a saznao sam i to, više od pola vijeka nakon rata, da je iz tog mog Velikog Grđevca 70 Roma ubijeno od ustaša. Jasenovac je ovdje samo sublimirani pojam, koji uključuje u sebi sve druge nemile događaje iz Drugog svjetskog rata, bez obzira na vrstu i opseg počinjenog nasilja.

Srbi su tako, čuvajući uspomenu na svoje poginule i ubijene pretke, rođake i prijatelje, čuvali i antifašizam koji je bio duboko ukorijenjen u srpskoj populaciji na Bilogori. Ipak, na taj način čini se da je zamijenjen jedan od osnovnih elemenata nacionalnog identiteta koji je bio prisutan do Drugog svjetskog rata – pravoslavna vjeroispovijest. Naime, ikone u kućama prvoboraca bilogorskog kraja bile su u postratnom socijalističkom periodu zamijenjene slikama Josipa Broza Tita. Sve je to vodilo ka asimilaciji Srba na Bilogori. Prema mišljenju Laze Starčevića iz Pavlovca:

Pravoslavni živalj uglavnom je podržavao socijalistički režim, mada suzdržano, jer mu je NOB donio slobodu, pa i određene privilegije u odnosu na Hrvate. Srbi su bili uvjereni da im te privilegije pripadaju (npr. prednost pri zapošljavanju ili pri dobivanju funkcija). Te privilegije Srbima (smatrali su) nitko ne smije osporavati jer su stečene u NOB-u, a Hrvati su potihoro rogorobili, odbijajući svaku pomisao da do kraja priznaju rezultate Drugog svjetskog rata. Njihov pasivan otpor nikada nije splasnulo.

Nikola Ištef ističe kako se nekada do jugoslavenskih državnih praznika držalo.

Sjećam se da smo držali do antifašističke tradicije. Znate, onda se već u prvom razredu osnovne znalo kada je Dan Republike (29. studenog). Danas nitko ne zna kada je Dan državnosti.

Ranko Radelić iz Kašljavca prisjeća se da je najveći narodni skup u bjelovarskom kraju bio “u Podgariću te da se ondje odlazilo organizirano”. Pod Bilogorom na području Velike Pisanice Dan borca (4. srpnja) proslavljao se u selu Bačkovici kod spomenika Vojina Bakića bilogorskom partizanu, koji je uništen i rastaljen 1991. godine.

Očevi mojih kazivača uglavnom su bili prvoborci i partizani, pa su stoga i obilježavanja državnih praznika bila nešto do čega se držalo u obitelji. Ranko Radelić iz Pupelice daje opsežan odgovor o tome koliko je antifašistička tradicija bila bitan element nacionalnog identiteta Srba s područja Bilogore:

Srbi Bilogore su bili najbrojnija grupa civilnih žrtava Drugog svjetskog rata. Takođe, bili su najbrojniji u sastavu partizanskih jedinica i poginulih u njihovom sastavu (541 poginuli – 67,46%). U Bilogori nije bilo četnika, a svih devet Srba koji su bili vojnici u fašističkim formacijama (osam u NDH i jedan u sastavu SS) poginuli su u ratu ili pogubljeni nakon rata. U toj situaciji, gdje je skoro svaka srpska porodica imala nekog poginulog partizana iz najuže porodice ili bliskog rođaka, te što nije bilo ideološke podjele između dva pokreta koji bi se, kao u Srbiji ili Crnoj Gori, deklarirali kao antifašistički, dalo je osnovu da se u poslijeratnom periodu u punoj mjeri i u skladu sa partijskim direktivama poštuju i obilježavaju tekovine NOB-a, tako da je svake godine na Dan borca, 4. srpnja, uz narodno veselje održavan brojan narodni zbor na mjestu osnivanja Bilogorske partizanske čete u Malojasenovačkim Brdima, organizovan obilazak majkama poginulih boraca 8. marta, obilježavani značajni datumi i polagani vijenci na spomen-obilježjima. Tome je pridonijelo i učesće brojnih pripadnika drugih nacionalnih skupina u partizanskom pokretu, pa je opština Grubišno Polje bila u prvo vrijeme nakon rata i domicilna opština za češku brigadu “Jan Žižka z Trocnova” i mađarsku “Sándor Petőfi”. Ako tome dodamo činjenicu da

je Drago Vrbanić-Rezbar, Hrvat iz Ribnjačke, bio vođa prve partizanske grupe u Bilogori i poginuo 1941. od ustaša u Kašljavcu neposredno prije susreta sa Gedeonom Bogdanovićem – Gecom, tada vođom otpora Srba još bez ideoloških obilježja, onda je jasno da su postojale sve pretpostavke da se nakon rata prevaziđu ili bar priguše nacionalni antagonizmi.

Međutim, pitanje je da li su antagonizmi između jednih i drugih nakon rata prevaziđeni. Možda tek u mlađim generacijama, dok su starije generacije pamtile događaje iz Drugog svjetskog rata. Usprkos tome što Čedo Opačić iz Letičana tvrdi da su međunacionalni odnosi bili dobri nakon rata i da se sve zaboravilo iz vremena Drugog svjetskog rata, ipak kazuje kako su pojedine priče i osobni doživljaji opterećivali međunacionalne odnose.

Moj je tata bio u zatvoru, a mati je tražila susjeda Sabola da posvjedoči da otac nije bio četnik. On je na to odgovorio: “Ne znam ja što je tko bio!” i nije želio svjedočiti za oca. Toga istoga je nakon rata ubio auto pred kućom. To ga je Bog kaznio.

Dušan Zorić iz Prokljuvana kazuje kako su njegovi susjedi “tjerali njegova oca s puškom u Srbiju”.

I znate, nakon rata su oni svi ostali zajedno živjeti, zalazili su jedni drugim u kuće, a neke su se stvari prešućivale, stavljale pod tepih.

Gordana Četković, koja potječe iz starosjedilačke obitelji, prisjeća se kako je srpska zajednica u Pisanici bila zatvorena.

Bilo je trideset ili četrdeset pravoslavnih kuća u selu i one su međusobno bile oslonjene jedne na druge. Loše su prošli u Drugom svjetskom ratu i zbog toga nisu željeli surađivati s ostalima. Znae, u Drugom svjetskom ratu ustaše su kod nas ubijali po vjeroispovijesti. Ubili su mi djeda u dvorištu, dok su tatini bili protjerani u Srbiju. Kada su se vratili našli su opljačkano i uništeno imanje.

Činjenica je da su ostali brojni ožiljci na međunacionalnim odnosima nakon Drugog svjetskog rata pod Bilogorom. Srbi Bilogore nisu mogli zaboraviti svoje žrtve, prisilna iseljavanja i prekrštavanja na grkokatoličku i rimokatoličku vjeroispovijest, odnosno rušenje pravoslavnih hramova. Ranko Radelić iz Pupelice svjedoči o tome:

Svijest o tome da su (Srbi) kao kolektivitet bili glavna ciljna grupa zatiranja od strane NDH i da je rimokatoličko sveštenstvo bilo promotor ustaške ideologije, inicijator rušenja pravoslavnih hramova i pokrštanja, kao i da su glavni izvršioi tog posla bili rimokatolici iz sastava hrvatskog narodnog korpusa, nakon rata je ostavilo dubok jaz između ovih nacionalnih skupina, pojačalo osjećaj srpskog nacionalnog identiteta, koji bi bez političke aktivnosti komunista znatno duže istrajavao u isključivosti. To je išlo toliko daleko da, primjera radi, moj rođeni stric Stevan Radelić (r. 1929.), po povratku iz Srbije, na seoskim zabavama i svečanostima, nije čak htio ni da pleše sa Hrvatima. Kasnije, po završetku vojne akademije, za vjerenicu je imao Hrvaticu. U jednoj anegdoti iz tog vremena, braća Milakovići, Srbi iz Lasovca, svratili su jedno večer kod nekog Tudića, Hrvata iz ovog mjesta i tražili da ih ispovijedi. On se branio da nije pop, ponajmanje pravoslavni, ali oni mu rekoše da živi u kući koja je napravljena od cigle crkve sv. Jovana koja je u ovom naselju srušena 20. januara 1942, pa neka bira – da li će on ispovjediti njih ili oni njega.

Neki se, prema priči Milana Bobića iz izbjeglištva u Srbiji nikada nisu vratili:

Moj je stric vidio kako sa stanice tjeraju njegova oca u logor, a njega i obitelj su otjerali u Srbiju. Živio je nakon rata u Aleksandrovcu. Onda je 1970. godine došao u Grubišno Polje i rekao mi je kada sam ga pitao zašto se nije vratio da mu je ostalo u glavi i u srcu i u duši kada je gledao kako tatu zavezano vode u logor sa stanice i kako se nakon toga nije želio vratiti u Grubišno Polje. Bilo je to čudno vrijeme i čudno nebo!

Istodobno, ima i mnogo dobrih primjera suživota i zajedničkog života iz perioda socijalizma u bjelovarskom kraju. Ti primjeri pokazuju da ništa u ratu nije crno-bijelo i da su, kao što kazivači ističu, ljudi uvijek ljudi, a neljudi neljudi bez obzira na naciju ili vjeroispovijest. Dušan Margetić iz Velikih Sredica navodi pojedince koji su spasili njegove pretke i njihov imetak od ustaša.

Nitko nakon rata nije spominjao Ivana Posavca iz Velikih Sredica koji je stao pred Martina Cikoša kada je htio na gubilište u Gudovac odvesti Srbe iz Velikih Sredica. Nitko od Sredičana nije završio u Gudovcu. Nakon rata su Posavca partizani

uhapsili, a onda su ga spasili Sredičani. Svi koji su se vratili u Sredice bili su mu zahvalni. Moji su 1941. odvedeni u Srbiju preko bjelovarskog paromlina. Kada su se vratili na imanju ih je čekao Hrvat iz Gudovca. Dočekao je djeda, stričeve i oca i sve im je predao kako je bilo u prvotnom stanju.

Pavo i Gordana Četković ističu kako se u socijalizmu nije gledalo na naciju, nego kakvi su ljudi. Pavini su u Veliku Pisanicu doselili 1961. te se prisjeća kako su im prvi susjedi bili Hrvati koji su im pomagali.

Zbog propagirane politike bratstva i jedinstva u socijalizmu, zločini iz Drugog svjetskog rata manje su spominjani i često "skriveni ispod tepiha" kako bi se omogućilo čuvanje zajedničke države. Štoviše, Srbi su u socijalističkom razdoblju zanemarivali svoj nacionalni identitet i jedan dio njih se počeo iskazivati kao Jugoslaveni, smatrajući Jugoslaviju svojom domovinom. Na taj je način asimilacija uzela maha, a srpsko stanovništvo je, čak i kada se službeno nisu izjašnjavali kao Jugoslaveni, osjećalo jugoslavensku naciju kao svoju. Nacionalno mješoviti brakovi, kojih je nakon Drugog svjetskog rata bilo znatno više nego prije, pridonosili su tome da se djeca iz takvih brakova, vrlo često, iskazuju kao Jugoslaveni. Srbi su "bratstvo i jedinstvo" doživljavali kao politiku "integralnog jugoslavenstva", iako to nije bila službena politika. Činjenica da je 1981. godine, kada je prema popisu bilo najviše Jugoslavena na području SR Hrvatske, na području općine Bjelovar bilo 8.952 Jugoslavena (ili 13,4%), a na području općine Grubišno Polje 2.140 Jugoslavena (ili 13,58%), a da je upravo te godine pao broj Srba na području Bjelovara za gotovo 3.000 (ili 33%) u odnosu na popis iz 1971., a na području Grubišnog Polja za više od 2.000 (ili 32%) u odnosu na popis iz 1971. ukazuju na snagu integralnog jugoslavenstva te pojačanu asimilaciju Srba pod Bilogorom (vidi: Gelo, Klemenčić i Crkenčić, 1998).

I kazivači kroz svoje iskaze ističu tu povezanost s Jugoslavijom. Ranko Radelić iz Kašljavca ističe kako je još kao student bio Jugoslaven.

I otac i ja i sestra smo se pisali kao Jugoslaveni. Bio sam zaljubljen u Jugoslaviju. Kada sam izgubio Jugoslaviju, izgubio sam državu.

Dušan Vukobradić iz Tvrde Rijeke ističe da je odgajan da voli Jugoslaviju i kaže da su Srbi voljeli Jugoslaviju iako se u selu i okolici ljudi nisu iskazivali kao Jugoslaveni.

Milan Bobić ističe kako su Srbi u Hrvatskoj bili najveći Jugoslaveni.

Bio je to emotivni doživljaj Srba da pripadaju Jugoslaviji. Osim toga, bilo je mnogo mješovitih brakova. Ti iz mješovitih brakova bili su najčešće Jugoslaveni i neopredijeljeni. Bilo je bratstvo i jedinstvo i politika pomirenja.

Pavo i Gordana Četković ističu da su Srbi u pisaničkom kraju bili često Jugoslaveni. "Oni su se nadali da bi u nekom sljedećem sukobu bili pošteđeni." Ta nesigurnost se očitovala u tome što su Srbi iz Velike Pisanice počeli graditi u Srbiji kuće. Tako su gradili kuće po Smederevu, Arandelovcu i Kruševcu. Kada je bio popis iz 1971. godine, prisjeća se Gordana, "otac mi je rekao da šutim i da ne pričam, a ako me pitaju da odgovorim da sam Jugoslavenka". Dakle, Srbima Bilogore povezanost s Jugoslavijom značila je sigurnost, a odanost novoj državi i socijalističkom režimu osiguravala im je neku vrstu posebnog položaja.

Činjenica je da su se međunacionalni odnosi u periodu socijalizma ipak izgledali i da su ljudi nastavili živjeti zajedno čuvajući bratstvo i jedinstvo. Ranko Radelić iz Pupelice ne sjeća se da bi ti međunacionalni odnosi u tome periodu bili glumljeni.

Ne sjećam se ni iz vlastitog iskustva, ni iz priča drugih, događaja koje bi mogli okarakterisati kao međunacionalni sukob, polemiku ili bilo što slično. Netrpeljivost, ako je i bila, zadržavana je u zatvorenim krugovima, a u seoskim sredinama su ljudi svakodnevno upućeni jedni na druge, mnogi poslovi se bez saradnje ne bi mogli ni odvijati. S vremenom, kako je rat bio sve dalje u sjećanju, otvarani su industrijski pogoni u kojima se radilo zajedno, a uspostavljeni su i višenacionalni brakovi, sve češće se odlazilo prijateljima u goste i na njihove glavne vjerske praznike kada su obilježavani, učestvovalo u češkom običaju *Obžinkove slavnosti*, a plesalo se, sve dok mlađi nisu preuzeli druge ritmove, sa istom strašću češku polku, mađarski čardaš i bilogorski taraban. Uobičajeno je bilo da se pazi na praznike koje je obilježavao susjed druge vjere. Sjećam se tako da je moja baka izgrdila oca što je namjerio da nešto radi po dvorištu na neki takav dan. Zaboravljalo se često i na svoje 'svece', ali se to nije smjelo desiti sa susjedovim, da ne izgleda da ga se namjerno provocira. Susjedu se nije ni pripisivalo zlo iz Drugog svjetskog rata. Hrvati su često znali spomenuti, a većina Srba bi se sa time i složila, da su najveća

zla u Bilogori napravili pridošlice, najčešće Hercegovci doseljeni 1941. ili oružane formacije dovedene iz drugih sredina. Nesumnjivo je da je u pljački napuštene srpske imovine učestvovalo i domaće stanovništvo, ali je isto tako i niz primjera spašavanja života, pa i izvlačenja Srba iz logora od strane Hrvata. Među Srbima sve to nije zaboravljeno, decenijama su se prepričavali događaji iz tog rata, po zlu su spominjana i mnoga imena, ali se u osnovi i nije imalo kome opraštati – egzekutori su već davno i sami izgubili glave, a promotori zla bili su i dalje nedostupni.

Uz razvoj jugoslavenstva Srbi Bilogore gubili su onaj osnovni stup identiteta, a to je pravoslavna vjeroispovijest. Asimilacija je kroz odanost socijalizmu uzela maha, a nepovjerljivost prema Crkvi bila je prisutna zbog njezine uloge u Drugom svjetskom ratu i ideološke matrice Saveza komunista Jugoslavije. Činjenica je da u ratu nisu bili sa svojom pastvom. Najbolji iskaz o tome dao je Ranko Radelić iz Pupelice. On isprva govori o tome koliko su Srbi prije Drugog svjetskog rata držali do vjeroispovijesti, a koliko su to zanemarili nakon rata.

Predratne Srbe Bilogore mogli bismo opisati u većini kao vrijedne, poštene i “bogobožne” hrišćane. Kada je to bilo moguće zbog udaljenosti ili vremenskih prilika, bar jedan od ukućana je nedjeljom išao na jutarnju službu, redovno se učestvovalo u svim obredima godišnjeg ciklusa, od velikih praznika do osvećenja kuće i održavanja krsne slave. Crkva i sveštenik su bili nezaobilazni i kod značajnih porodičnih događaja, krštenja, svadbe i opijela. Do odstupanja od crkvenih pravila dolazilo je uglavnom tamo gdje su godišnji ciklusi crkvenih obreda, posta i obilježavanja manjih praznika, koji su zahtijevali suzdržavanje od ozbiljnijeg rada, dolazili u koliziju sa ciklusima poljoprivrednih radova ili vremenskih prilika. Tako ni ispovijed i pričest nisu bili tako česti, postilo se u pravilu srijedom i petkom, a dugi periodi propisanih postova nisu striktno poštovani.¹⁷

17 Interesantan običaj zabilježen je u naseljima parohije Severin. Ako se desilo da je netko imao ozbiljan problem na pravoslavni ili katolički praznik posvećen nekom značajnom svecu, pozvao ga je u pomoć i obećao da će učiniti ovo ili ono ako mu pomogne. Ako se to i desilo, poštivano je obećanje, bez obzira o kojoj se vjeri ili vjerniku radilo, pa je ovaj postao *zagovor*an

Poslije rata, crkva je među Srbima imala sve manju ulogu, u porodicama koje su imale člana Partije i ono što je poštivano svodilo se na strogo kućni obred, post se sveo na naviku da se srijedom i petkom sprema hrana bez mesa, a s vremenom su se održali samo najveći praznici, gdje su najizraženiji bili Uskrs i Božić, gdje se pri unošenju Badnjaka zadržao u nesmanjenoj mjeri običaj pucanja iz vatrenog oružja. Sjećam se jednog Uskrsa šezdesetih godina, kada je ovaj pokretni praznik pao u isti dan za katolike i pravoslavne i kada je po priči očevica u Velikom Grđevcu, iz rimokatoličke župne crkve Svetoga Duha poslije mise izašao "pun put svijeta", a iz parohijalne pravoslavne crkve sv. Trojice "samo tri bakice". Naprotiv, u obilježavanju seoskih litija i prigodnih kramova, ništa bitno se nije promijenilo od prijeratnog vremena. Negdje od 1989., kada se već na širem planu počeo pripremati raspad Jugoslavije, Srbi su sa nekom vrstom ishitrene prilježnosti, skoro pa preko noći obnavljali zapuštene običaje, otvoreno počeli slaviti slave, pa i brojnije posjećivati crkve. Zabilježen je tako i jedan slučaj koji se već pretočio u urbanu legendu, gdje je jedan Srbin iz Dapčevice, inače član opštinskog partijskog komiteta, poslije završene sjednice pozvao sve prisutne na slavu. Upita ga u čudu jedan Hrvat, kakav je on to komunist kada slavi slavu. Ovaj 'ladno odgovori: "Pa pravoslavni!" Priča se završava time da su se svi pozvani našli na slavi, a jedan od njih je upamćen po izjavi: "Jest da smo mi komunisti, ali janjac nema ni vjeru ni naciju!"

Dakle, unatoč tome što su njihovi susjedi Hrvati čuvali svoju vjeroispovijest, Srbi su zanemarili pravoslavlje, a posjećivanje crkava na blagdane uglavnom je bilo rezervirano za one najstarije ukućane, posebno žene. Valja spomenuti i činjenicu da su Srbi zanemarili svoje hramove, pa su tako pojedini hramovi koji su nastradali u Drugom svjetskom ratu ostali nepopravljeni i nakon rata. Pojedini hramovi poput onoga u Jasenašu (koji je nekada potpadao pod kotar Grubišno Polje) urušili su se od dotrajalosti (1982.). I hram u Rovišću srušio

i na taj praznik odlazio u obližnju katoličku ili pravoslavnu crkvu, noseći prigodni milodar.

se od zapuštenosti 1979. godine¹⁸, a neki drugi srušeni do temelja za vrijeme posljednjeg rata. Takav je slučaj bio s hramom Časnog Krsta u Velikim Zdencima koji je do temelja srušen u vrijeme Domovinskog rata. Prema kazivanju Pere Robića iz Velikih Zdenaca hram je trebao biti popravljen tijekom socijalizma, ali se od toga odustalo jer nije prodan komad zemlje koji je trebao pokriti troškove popravka. U vrijeme rata u hramu je bio smješten neki uređaj Unprofora, pa se vrh tornja hrama zbog vibracija toga uređaja urušio, a ostatak hrama je srušen, a materijal razvezen (Radelić 2015: 164—173).

Činjenica je da su pojedina naselja nekadašnje općine Grubišno Polje u vrijeme socijalizma raseljena. Radilo se o trima naseljima daleko od prometnica: Gakovu, Brzaju i Malojasenovačkim Brdima. Gakovo je naselje koje se nalazi još desetak kilometara od Velike Peratovice blizu tromede nekadašnjih općina Đurđevac, Grubišno Polje i Virovitica. Brzaja je također bila udaljena, ali nije ciljano raseljevana poput Gakova. Prema riječima Ranka Radelića iz Pupelice:

... kao konkretan razlog raseljavanja navođena su velika sredstva potrebna za izgradnju puta, udaljenost od pruge, otkupnih centara i industrijskih pogona. Sela postradala u ratu i sa brojnim partizanskim borcima ne bi se mogla iseliti bez obećanja boljeg života i intenzivnog političkog rada na kojem su, poput Cvjetka Bosanca u Brzaji, bili angažovani istaknutiji pojedinci porijeklom iz tih sela. Taoci svoje partizanske prošlosti, žitelji naselja nevoljko su uz sva obećanja pristali da odu u Grubišno Polje i druga veća naselja, pa i van Bilogore, ali se žal za rodnim mjestima mogao osjetiti na godišnjim skupovima raseljenih (1988. — 1990. bio sam prisutan u Brzaji i Gakovu) i decenijama kasnije. Tek nakon 1971. i buđenja hrvatskog nacionalizma, raseljavanje srpskih sela do čijih napuštenih selišta nakon toga ne samo makadam, već ni asfalt nije bio preskup, počelo se čitati kao politički čin sa ciljem razbijanja srpskog narodnog korpusa na Bilogori, a 1990. se Gakovo našlo i u projektu za odlaganje radioaktivnog otpada iz elektrane Krško.

Prema kazivanju Milana Kneževića, prije raseljavanja Gakovo je brojilo čak 110 domaćinstava, a selo je raseljeno zbog nemogućnosti dovođenja struje u naselje:

18 Prije nekoliko godina (2012.) srušio se i hram u Gudovcu, također zbog dotrajalosti.

Gakovčani su prodali svoje kuće, a mnogi su ih i rastavili i ponovno montirali na drugim mjestima (osobito u Grubišnom Polju i Velikom Grđevcu). Ostale su svega tri kuće koje su predane vojsci. Već i nakon dolaska vojske ostale su bile još dvije kuće koje se nisu željele iseliti, ali nakon smrti njihovih kućedomaćina i ta su domaćinstva utrula. Svakih deset godina od raseljavanja organiziran je sastanak Gakovčana u staroj školi koji je organizirala vojska. Tada se posjećivalo i groblje. Tako je bilo do 1991. godine.

I ta raseljavanja Srba s određenih područja bila su raširena u doba socijalizma. Samo u Hrvatskoj Srbi su raseljeni iz tri zone kako bi na tim područjima bili uspostavljeni vojni poligoni. Tako su raseljena sela jugozapadno od Slunja prema Ogulinu te je ondje formiran Vojni poligon Slunj, potom su raseljena sela Veliko i Malo Nabrđe te je ondje formiran Vojni poligon Gašinci, a kao treći je formiran spomenuti Vojni poligon Gakovo. Gakovo, kao što smo spomenuli, nije prvotno bilo raseljeno radi stvaranja vojnog poligona, već zbog izoliranosti i loše infrastrukture. Dakle, čini se da ta preseljavanja na Bilogori nisu imala za cilj raseljavanje Srba.

/ Kraj socijalizma i raspad države

Osamdesete godine dvadesetog stoljeća donijele su “odumiranje” zajedničke države. Na lokalnim nivoima Srbi i Hrvati su funkcionirali dobro i nakon Titove smrti, a kazivači su loših međunacionalnih odnosa postajali svjesni u vrijeme kada su odlazili u vojsku. Početak previranja na nacionalnoj osnovi u većem dijelu Hrvatske u krajevima gdje su Srbi bili u apsolutnoj većini datira u 1989. godinu, ali se na području Grubišnog Polja i Bjelovara ta previranja nisu osjećala budući da ondje Srbi nisu činili većinsko stanovništvo, već su živjeli zajedno s Hrvatima, Česima, Mađarima i drugima u multinacionalnoj sredini. Stoga su se svi narodi i narodnosti koji su živjeli na tome području nadali da do raspada zajedničke države i rata neće doći. Na čelu općinskih vlasti bili su članovi Saveza komunista Hrvatske koji su se brinuli da se u raznim rukovodnim tijelima, kao što piše Vjenceslav Herout (2014), poštuje približni paritet prema nacionalnoj strukturi stanovništva. Pripreme za izbore 1990. započeli su već u veljači, a Općinski komitet Saveza komunista Hrvatske u Grubišnom Polju

prihvatio je program za izbore u kojem je težište bilo na socijalnim pravima i gospodarskom napretku.

Usprkos tome što do otvorenih sukoba nije dolazilo, kazivači ističu kako je postojala određena napetost koja je rasla približavanjem izbora. Nikola Ištef iz Novih Pavljana prisjeća se kako su se 1990. osjetile prve međunacionalne napetosti.

Sjećam se jedne situacije kada je neki poznanik iz sela “tukao” po nacionalnoj osnovi (pričao protiv Srba, op.a.). Drugi su ga smirivali jer je bilo mješovito društvo. Ja sam mu tada kazao: “Ti si sretan čovjek jer si prije rođenja izabrao koje ćeš biti nacije.”

Radovan Dožudić iz Grubišnog Polja se prisjeća kako mu nikako nije bilo jasno da se država raspada: “Svakako da je glavna stvar bio ekonomski faktor, industrija koja je propadala.” Milan Bobić iz Grubišnog Polja prisjeća se kako se već između 1983. i 1989. unutar Partije i na lokalnoj razini moglo osjetiti nacionalne napetosti. “Bilo je to loše za narod, a nacionalizmi su se raspirivali na pričama iz Drugog svjetskog rata. Srbi su se u to vrijeme bojali da bi se mogli ponoviti događaji iz 1941.” Bobić kazuje kako su u Velikim Zdencima pojedini političari na mitinzima davali izjave da će se u ove sredine doseljavati novi stanovnici i slično, što je domaće srpsko stanovništvo podsjećalo na prisilna iseljavanja iz vremena Drugog svjetskog rata. Milan Knežević izjavljuje da je u firmi (Zdenka) u kojoj je tada radio, osjećao da se nešto “kuva u zraku”. Branko Kašić ističe kako je u to vrijeme došlo do polarizacije društva. “Došlo je do velikog nepovjerenja između Srba i Hrvata na našem grubišnopoljskom području. Mnogi su Srbi otpušteni s posla, a brojni su potom, ali i prije otpuštanja, otišli u šume.” Kneževiću se to nikako nije činilo dobro. “Znate, nije bilo normalno da su oni otišli gore, a da smo mi ostali u Grubišnom Polju. Nismo znali što se zapravo događa.” Bio je to znak da dolazi do velikih promjena koje će uzrokovati rat.

/ Politička događanja i ratni sukobi 1990. — 1992.

Na području općine Grubišno Polje osnovana je podružnica HDZ-a, 19. travnja 1990. godine u Velikim Zdencima, a tek potom u Velikom Grđevcu i Grubišnom Polju (13. svibnja 1990.), dok je Srpska demokratska stranka osnovana tek

nakon izbora, 9. lipnja 1990. godine. Bjelovarski i grubišnopoljski Srbi podržali su na izborima u travnju i svibnju 1990. godine Savez komunista Hrvatske – Stranku demokratskih promjena. Na području Bjelovara pobijedio je kandidat Hrvatske demokratske zajednice, a na području Grubišnog Polja kandidat SKH-SDP. Odaziv na izbore na području Grubišnog Polja bio je iznimno velik, odnosno 90,8% upisanih birača. Ranko Radelić iz Pupelice ističe kako je SDP vlast u općini dobio zahvaljujući srpskim glasovima. “U opštini Grubišno Polje izbore je dobio SDP zahvaljujući glasovima Srba, ali i glasača drugih nacionalnosti. Manji dio Srba glasao je za JSDS, a od hrvatskih stranaka na izborima je učestvovao HDZ i KNS (Koalicija narodnog sporazuma).“

Činjenica je da su i s jedne i s druge strane postojale pripreme za sukob. Nacionalizmi su buktjeli na području s nacionalno mješovitim stanovništvom već krajem osamdesetih i 1990. godine, širili su se politički neporazumi i konflikti, a dolazilo je i do incidentnih situacija. Smijenjen je veći broj Srba s rukovodećih dužnosti a bilo je i otpuštanja s posla koja su imala nacionalnu konotaciju. Brojne izjave HDZ-ovih dužnosnika kao i pisanje i izvještavanje nekih medija, u kojima su Srbi optuživani za antihrvatstvo i u kojima je bilo otvorenih pokušaja rehabilitacije NDH, te brojni grafiti s ustaškim slovom U i slično suviše su podsjećali na 1941. godinu. Na osnivanju podružnice Srpske demokratske stranke u Grubišnom Polju 9. lipnja 1990., na kojoj je bio prisutan i Jovan Rašković, predsjednik stranke i predstavnici SDS-a iz Karlovca, Vojnića, Zagreba, Siska, Petrinje, Nove Gradiške, Podravske Slatine, Virovitice i Daruvara, Rašković je najavio osnivanje posebne srpske televizije te borbu protiv ograničenja prava Srba u Hrvatskoj.

Nakon višestranačkih izbora i pobjede HDZ-a 30. svibnja 1990. konstituiran je novi Hrvatski sabor, formirana je nova Vlada i na taj je način HDZ preuzeo vlast u Hrvatskoj. Hrvatski sabor je 25. srpnja 1990. prihvatio promjene u Ustavu. Iz naziva republike ispušten je naziv socijalistička, a te su promjene dodatno zaoštrile već ionako napetu situaciju. Debata o ustavnim dopunama Ustava Republike Hrvatske nije održana na razini SO Grubišno Polje. Predsjedništvo Općine prihvatilo je prijedlog općinskog Predsjedništva SDS-a Grubišnog Polja da se dopune vrate nadležnoj komisiji Sabora kao neprihvatljive. Branko Popović, koji je bio izabran na listi SKH/SDP postaje predsjednik općinske organizacije SDS-a u Grubišnom Polju te otvoreno podržava referendum Srba Grubišnog Polja za priključenje Općini Daruvar misleći da bi se na taj način Srbi bolje povezali i sa Srbima pakračkog kraja. Na skupu osnivanja

podružnice SDS-a u Daruvaru 27. srpnja 1990. zasigurno su sudjelovali i brojni grubišnopoljski Srbi, a među porukama sa tog skupa bila je i prijetnja da će svakom tko se bude protivio ostvarivanju njihova programa “zadrhtati ruka sa žlicom i vilicom”.

Na području Općine Grubišno Polje organiziran je krajem kolovoza 1990. referendum o srpskoj autonomiji u Hrvatskoj.¹⁹ Na referendumu se 26. kolovoza 1990. izjasnilo 2.676 sudionika srpske nacionalnosti, ili 91,5% (Ružić, 2014).²⁰ Pojedine provokacije, poput oštećivanja spomenika kralju Tomislavu u Velikim Zdencima u rujnu 1990., stvarale su atmosferu još napetijom. Ipak, nada da će se sve završiti mirnim putem, tinjala je, prema kazivanju Ranka Radelića iz Pupelice sve do pred kraj 1990. Prvo naoružanje hrvatsko stanovništvo dobilo je 21. listopada 1990. kada je u Grubišno Polje stiglo 25 kalašnjikova s borbenim kompletima koji su podijeljeni među članovima HDZ-a.²¹ Bilogorski Srbi su, kako kazuje Radelić:

... prvo u vojnu komandu u Bjelovaru poslali delegaciju od pet članova, rezervnih starješina (ogromna većina bilogor-

19 Referendum o o srpskoj autonomiji trajao je od 19. kolovoza do 2. rujna 1990.

20 Na području općine Bjelovar HDZ je na prvim višestranačkim izborima 1990. osvojio 50 od 90 odborničkih mjesta. Srbi su kao i na području Grubišnog Polja i u Bjelovaru glasali za SKH-SDP. SDS je u Bjelovaru osnovan tek nakon višestranačkih izbora. Inicijativni odbor za osnivanje SDS-a bio je organiziran u mjestu Čadavac i na njemu je prisustvovalo 250 ljudi. Ogranak je trebao pokrivati Mjesnu zajednicu Velika Pisanica. Zatim je u pravoslavnoj crkvi Svete Trojice u Bjelovaru održan inicijativni odbor SDS-a Općine Bjelovar u koji su ušli predstavnici 17 sela iz bjelovarske općine. Uz SDS osnovani su i ogranci Jugoslavenske samostalne demokratske stranke te ogranak stranke Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju, ali ove dvije stranke nisu imale većeg uspjeha među glasačima. Općina Bjelovar imala je najmanji postotak srpskog stanovništva (svega 8,9%) od svih zapadnoslavonskih općina (odnosno općina koje su trebale ući u dio SAO Zapadne Slavonije). Bjelovar je bio vojna baza JNA, a općina Bjelovar strateški vrlo važno područje čiji su dijelovi trebali ući u SAO Zapadnu Slavoniju. Izjašnjavanje o srpskoj autonomiji na području bjelovarske općine provedeno je 1. i 2. rujna u mjestima Bjelovar i Čadavac u kojima je odaziv na glasovanje iznosio 81,56% (ili 2.319 od 2.843 glasača). Svi glasači su se opredijelili za autonomiju srpskog naroda u Hrvatskoj. Izjašnjavanje je vrlo vjerojatno provedeno i u naseljima Bačkovica, Polum i Bedenička. Vrlo je vjerojatno da je dio Srba iz bjelovarskog kraja glasovao i na području Malog Grđevca koji se teritorijalno nalazio na području općine Grubišno Polje. Sredinom kolovoza proglašena je SAO Zapadna Slavonija, a naselja Kašljavac, Pupelica, Ravneš, Lasovac, Ribnjačka, Bedenička, Bačkovica, Čadavac, Babinac i Polum s područja Općine Bjelovar trebala su biti priključena općini Grubišno Polje. (Sekula Gibač, 2014).

21 Vidi Debić i Delić (1999: 36). O stanju na području Grubišnog Polja 1990. najbolje vidi u Herout (2014).

skih rezervnih starješina, bez obzira na nacionalnost, bili su u mješovitim brakovima) koji su prenijeli molbu naroda bilogorskih sela u tri varijante: a) da se mobiliše Bilogorski bataljon iz sastava 2. lake brigade ili b) da se na vojni poligon u Gakovu preveze formacijsko naoružanje i oprema bataljona, te tamo stacionira vod vojnika na služenju vojnog roka da ga čuva, s tim da će ga narod hraniti i poжити dokle god to situacija bude zahtijevala, ako treba i ptičjim mlijekom, ili c) da se, ako je prethodno neizvodivo, rezervnim oficirima podijeli naoružanje koje formacijski duže, da ne može baš svaka baba da ih ubije. Bio sam u toj delegaciji, u prolazu sam vidio vojni džip kako ulazi u krug policijske stanice Bjelovar, koja je već bila impregnirana HDZ kadrovima. Dočekali su nas pukovnik i potpukovnik, na stolu se vidno istaknuta kočila partijska knjižica SKJ-PJ. Kad je pukovnik odbio i treću varijantu molbe, rekoх: “Šefe, ako ne date puške, mogli ste nam dati barem pištolje. Za kog đavola sam ja osvajao one silne medalje u gađanju na Dan armije.” Pukovnik je samo odgovorio: “Mali, ne zajebavaj!”

Krajem siječnja 1991. godine simpatizeri HDZ-a i HDS-a dali su podršku politici hrvatskog vrhovništva, a SDS i njegovi pristaše Predsjedništvu SFRJ sa zahtjevom da uvede ustavni poredak i da JNA stavi pred lice pravde “sve teroriste”. Zbog tih zbivanja predsjednik SO Grubišno Polje Čedo Bubulj sazvao je u restoranu u Velikim Zdencima skup čelnika stranaka i vjerskih zajednica na kojem se govorilo kako održati mir na grubišnopoljskom području. U veljači 1991. godine Srbi iz općine Grubišno Polje formirali su štab TO općine Grubišno Polje u Velikoj Peratovici.²² Krajem veljače 1991. čelnik SDS-a Grubišnog Polja Branko Popović na sastanku s općinskim čelništvom odbacuje hrvatski okvir rješavanja općinskih problema kao i onih na republičkoj razini. Navodi da su neovisna Hrvatska i konfederativna Jugoslavija podvala srpskom narodu i da će se Srbi, raspadom Jugoslavije, boriti da žive u jednoj državi. Također je zahtijevao da se Srbi na bilogorskom području pripoje daruvarskoj općini.

22 Na čelu Štaba TO Grubišno Polje nalazio se zapovjednik Rade Čakmak te politički komesar Živko Zagorac. Jakša Raguž (2015: 186) spominje da je štab TO Grubišno Polje aktivan od 1. kolovoza 1991. godine te da je u listopadu 1991. TO brojio oko 750 ljudi.

Nakon događaja u Pakracu početkom ožujka 1991. Srbi s područja bilogorskih sela postavljaju barikade na prometnicu Grubišno Polje — Virovitica. Radikalizacija stanja nastupila je nakon komemoriranja žrtava Jadovna u Grubišnom Polju 27. travnja 1991. U svibnju je proveden referendum o hrvatskoj neovisnosti, a kao odgovor na taj referendum u lipnju je proveden drugi referendum u kojem je srpsko stanovništvo općine Grubišno Polje poduprlo pripajanje te općine SAO Krajini. Nakon toga je po Grubišnom Polju i okolici počela kružiti brošura pod naslovom *Tko je tko u Grubišnom Polju?* u kojoj su se nalazila imena i prezimena onih koji su se navodno izjasnili za autonomiju. Bio je to svojevrstan popis za otpis, a oni koji su se našli na popisu mogli su očekivati, u najmanju ruku, da će biti otpušteni sa svojih radnih mjesta. Popis je za područje općine Grubišno Polje imenovao oko 2.700 Srba koji su se navodno izjasnili za osnivanje SAO Krajine.

Lazo Starčević se prisjeća kako je strahovao da se nalazi na tome popisu:

Štampali su brošuru “Tko je tko u Grubišnom Polju”, ili tako nekako, ali moga imena na tim popisima “za otpis” nije bilo. Naime, svojedobno sam, kao šef pogona u Tvornici olovaka, osnovao u Pavlovcu jednu malu jedinicu za montažu kemijskih olovaka, i zaposlio šest žena. Bile su raznih vjera, jer ja sam tražio samo da bude ispunjen taj uvjet. Neke od tih žena ostvarile su i penzije, pa računam da je to bio glavni razlog za izostavljanje moga imena sa popisa nepoželjnih. A ja sam autorima popisa rekao samo jednu rečenicu: “Dečki, čujem da spremate nekakav popis. Nemojte se igrati sa mnom!” Odgovorili su mi dugim ne: “Neeee, šefe, niste vi tamo!”

Već u lipnju u bilogorskim selima su danonoćno stražarili muškarci strahujući da bi se mogla ponoviti 1941. Tako je u lipnju 1991. formiran u Velikoj Peratovici Bilogorski odred, civilni organi vlasti Općine Grubišno Polje SAO Zapadne Slavonije te milicija čije su predstavnike predstavljali prebjegli milicajci srpske nacionalnosti iz Grubišnog Polja i okolice. Tijekom srpnja 1991. blokiran je prilaz selima oko Velike Peratovice, a 10. i 11. srpnja 1991. veliki broj Srba iz okolice Grubišnog Polja pristiže u Veliku Peratovicu kao centar pobune. Čelnici SDP-a Grubišnog Polja su se slabo snalazili u novoj situaciji. Sve je više članova SDP-a srpske nacionalnosti prelazilo u SDS tijekom proljeća i ljeta 1991. godine. Tada su čelnici SDP-a predložili da 18. kolovoza 1991. bude potpisana deklaracija o suživotu i miru u Grubišnom Polju. U Grubišnom Polju je 12.

kolovoza 1991. HDZ od članova Štaba Odreda narodne zaštite formirao Krizni štab Općine Grubišno Polje unutar kojeg su se nalazile mjesne zajednice koje su bile pod kontrolom hrvatskih snaga.

“Na Ivanjdan, 7. jula je prvo naoružanje pristiglo u bilogorska sela ohrabivši stanovništvo, a onda je 30. jula 1991. sve bilo gotovo. Iz Virovitice je preko Lončarice, Velike Dapčevice i Dapčevačkih Brdana i dalje, kroz Grubišno Polje, magistralnim putem prošla duga kolona do zuba naoružanih *zengovaca*”, kazuje Ranko Radelić iz Pupelice. Pripadnici Bilogorskog odreda su 11. kolovoza stavili pod kontrolu prometnicu Grubišno Polje — Virovitica postavivši zasjede u selima Lončarica i Dapčevački Brđani. Dvanaestog kolovoza proglašena je SAO Zapadna Slavonija koja je obuhvaćala, među ostalim teritorijama, sela nastanjena srpskim stanovništvom grubišnopoljskog područja. Dana 17. kolovoza kroz Grubišno Polje prolazi kolona JNA od 32 oklopna vozila koja je išla od Bjelovara do Okučana kako bi smirila napetu situaciju. Istoga dana izvršen je minobacački napad srpskih snaga TO Grubišno Polje iz Velike Peratovice na Grubišno Polje i tom je prilikom ranjeno šest građana. U Grubišnom Polju je za povjerenika vlade 29. kolovoza 1991. imenovan Ivica Volf.

Dana 15. rujna u Velikoj Peratovici objavljen je proglas “Opštinskog štaba TO Grubišno Polje” o općoj mobilizaciji muških osoba od 18 do 60 godina. Tijekom kolovoza i rujna 1991. Bilogorski odred je poduzimao vojne aktivnosti te ih je usmjeravao prema civilnom hrvatskom stanovništvu grubišnopoljskog i daruvarskog kraja. Pojedince su pripadnici Bilogorskog odreda zatvorili u novoformirani zatvor u Velikoj Peratovici, a napadi su vršeni najčešće na područje Ivanovog Sela, Velike Barne, Gornje Rašenice, Grubišnog Polja i okolice koju su držale hrvatske snage. Sela koja nisu bila pod kontrolom Bilogorskog odreda uglavnom su čuvale slabo naoružane seoske straže. Dana 17. rujna 1991. hrvatske snage su se dokopale naoružanja zauzimanjem vojarne Polom kod Daruvara. Dana 21. rujna 1991. posebno teško je stradalo češko selo Ivanovo Selo gdje je uslijed napada Bilogorskog odreda ubijeno više civila. Cilj akcije je bilo zauzimanje puta prema Grubišnom Polju. Nedugo potom, u Operaciji Otkos-10, krajem listopada i početkom studenog 1991., Hrvatska je vojska uspjela zauzeti područje općine Grubišno Polje.²³ U toj je akciji i nešto

23 Sela u nekadašnjoj općini Bjelovar nisu bila pod kontrolom srpskih snaga, a u Jasenaš su hrvatske snage ušle 2. rujna 1991. Operacija Otkos-10 bila je jedna od prvih operacija Hrvatske vojske u Domovinskom ratu. Izvedena je na području Bjelovarsko-bilogorske i Virovitičko-podravske županije, a započela je 31. listopada 1991. i završila 12. studenog 1991. Odvijala se u

prije nje poginulo 15 osoba srpske nacionalnosti s područja općine Grubišno Polje. Prilikom povlačenja pripadnici Bilogorskog odreda su sa sobom povel i neke zatočene civile te su ih poubijali, čineći na taj način ratne zločine prema civilnom stanovništvu. Prema podacima koje je prikupio Vjenceslav Herout, s područja nekadašnje općine Grubišno Polje stradao je 41 civil.²⁴

Kako su izgledala sela u okolici Grubišnog Polja nakon operacije Otkos-10 govori Pavo Četković: “Obišao sam krajem 1991. ta sva sela. Bio sam u Malom Grđevcu, u Sibeniku i u okolnim selima. Bilo je sve minirano, opljačkano i zapaljeno. Jednom riječju – zapaljena zemlja.” Činjenica je da su u tome vremenu uništene i dvije najvrednije drvene kapelice na području Bilogore: hram Svetog Dimitrija u Rastovcu i hram Presvete Bogorodice u Donjoj Rašenici, oba biseri narodnog graditeljstva iz 18. stoljeća, a teško su oštećene i devastirane i crkve u Velikoj Peratovici, Sibeniku, Malom Grđevcu i Turčević Polju. O napuštanju svojih domova zbog ratnih sukoba i progonu Srba s ovog područja krajem listopada 1991. godine kazivao je Ranko Radelić iz Pupilice:

Oko mjesec dana prije početka hrvatske akcije Otkos, srpski Štab TO Opštine Grubišno Polje je zbog sigurnosti organizovano u Srbiju uputio sve žene sa djecom mlađom od 15 godina. Počevši od 18,00 sati 31. oktobra 1991, u naredna 24 sata, prešlo je rijeku Ilovu i napustilo istočnu Bilogoru pod vojnim pritiskom hrvatskih snaga, skoro kompletno srpsko stanovništvo iz 23 naselja i dijelova još 15 bilogorskih sela. Među preko 4.000 ljudi u egzodusu bilo je i oko 250 pripadnika drugih nacionalnosti, Čeha, Hrvata, Roma, Mađara, pa i Talijana. Treba imati u vidu da je u godinama neposredno prije rata, čak 30 posto sklopljenih brakova spadalo u tzv. mješovite brakove, što je njihove porodice, od slučaja do slučaja, pozicioniralo na jednoj ili drugoj sukobljenoj strani. Tako je egzodus Srba iz Bilogore narod doživljavao kao izdaju i optuživao za nju vojni vrh i rukovodstvo SFRJ. Taj osjećaj

dvije faze. Prva faza počela je 31. listopada i završila je 4. studenog, a druga je trajala 11. i 12. studenog. Zauzeto je područje istočne Bilogore, oko 300 četvornih kilometara.

- 24 Svi podaci o događajima i kronologiji događanja na području općine Grubišno Polje 1990. i 1991. preuzeti su iz Herout (2014). O situaciji na području Grubišnog Polja 1990. i 1991. godine, vidi i Bašić i Miškulin (2007), te Bašić i Miškulin (2010).

revolta išao je tako daleko da ga možda najbolje ilustruje sljedeća epizoda. Dugu kolonu vozila sa promrzlim i deprimiranim ljudima 2. novembra 1991. je na putu prema Okučanima, na Papuku presrela kolona sa desetak autobusa, koju su na vijest o padu Bilogore, za spas starih i nemoćnih, poslani direktno iz Beograda. Nitko, ama baš nitko, pa ni bolesni ni ranjeni se nisu željeli ukrcati u te autobuse i oni su se prazni vratili odakle su i došli. Povratak je bio na dugom štapu, većina Bilogoraca smjestila se na prijedlog Branislava Crnčevića u Baranji, a poslije Oluje više ni naivni nisu u njega vjerovali. Nakon sporazuma sa Hrvatskom u vezi Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema, u toku 1996. Bilogorci su se iz Baranje preselili u Srbiju. Posljednji Bilogorac koji je napustio Baranju, u čamcu preko Dunava, bio je Rade Kljajić u društvu sa domaćim Mađarom Deneš Ištvanom zvanim Japan.

Na području istočne Bilogore u periodu do 31. listopada 1991. ubijene su ili su stradale ukupno 34 osobe, od toga 26 civila, u operaciji Otkos sveukupno 27 osoba, od toga 15 civila, a nakon operacije Otkos između 1992. i 1995. njih još 12, a nakon rata (od posljedica rata) umrlo je još njih troje. Od toga ih je bilo 70 Srba, troje Hrvata i troje iz nacionalno mješovitih brakova. 64 stradalih je poginulo na Bilogori, a šestero na području Baranje.²⁵

Sudbina srpskog stanovništva na bjelovarskom i grubišnopoljskom području pod kontrolom hrvatskih vlasti 1991. — 1995.

Područje bjelovarske i grubišnopoljske okolice tijekom posljednjeg rata doživjelo je tragičnu sudbinu. Najveći dio stanovništva napustio je svoja vje-kovna ognjišta kao posljedicu ratnih sukoba, ali i sustavnog nasilja i progona. Neposredno nakon demokratskih promjena i HDZ-ova preuzimanja vlasti Srbi

25 Ove podatke donosi Radelić (bez godine, 15–49). On poimenično navodi svaku žrtvu u spomenutom tekstu te okolnosti pogibije. Iz redova Hrvatske vojske na području Bjelovarsko-bilogorske županije stradalo je 288 hrvatskih branitelja (Živić, 2001: 472). Na području pod kontrolom Srba u zapadnoj Slavoniji ostalo je nakon povlačenja s Bilogore sveukupno 101 grubišnopoljski Srbin, od čega njih 62 na području općine Okučani (Raguž, 2015: 190).

ovoga kraja bili su konstatno plašeni, tjerani da se iseše iz svojih domova, otpušteni s posla, optuživani za suradnju sa Srbima na području zauzetih dijelova Hrvatske. Bilo je i fizičkih likvidacija, a za vrijeme ratnih sukoba i višestrukih ubojstva. Priče kazivača otkrivaju duboke rane koje su ostale nakon ratnih događanja i koje su im prouzročile trajne strahove. Jedna od kazivačica udala se u selo Gudovac u neposrednoj blizini Bjelovara.

1991. godine živjeti u Gudovcu bilo je upravo nemoguće. Tri puta je pucano na nas automatom i tri puta su nam minirani gospodarski objekti i kuća. Tjerali su nas da zamijenimo našu kuću i gospodarstvo s nekima u Vojvodini. Dolazilo je nuditi preko dvadesetero ljudi zemlju i kuću za zamjenu, ali nismo pristajali. Nakon mnogih detonacija, moj je suprug otišao u Ministarstvo unutrašnjih poslova i tražio zaštitu. Nakon toga su nam došli specijalci i spavali su u kući tjedan dana i više nije bilo daljnjih miniranja. Najgore je bilo to što su svi susjedi znali što će nam se dogoditi i nitko nam to nije rekao.²⁶ Nikome od susjeda nisu stradala ni stakla od detonacija, a naše je sve popucalo. Proglasili su nas četnicima i optuživali nas da su naši kukuruzi puni četnika.

Jedan kazivač ističe kako mu je pravoslavni paroh iz Narte rekao da bi se začudio koliko je pravoslavnih došlo da se izbrišu iz pravoslavne vjeroispovijesti. Znak je to značajne asimilacije Srba ovoga kraja devedesetih godina prošloga stoljeća (ali i kasnije). Strah kod Srba stvarao je etnomimikriju, što je pogodovalo asimilaciji, osobito osoba mlađe životne dobi. Brojni poznanici kazivača više nisu spremni reći da su Srbi, odnosno da su pravoslavne vjeroispovijesti. Strah koji je zavladao 1991. prisutan je kod jednog dijela Srba toga kraja i danas. Srbi koji su se našli unutar SAO Krajine bili su na neki način pošteđeni toga straha.

Kazivač iz Kašljavca prisjeća se kako je atmosfera u proljeće i ljeto 1991. godine u njegovu selu bila nepodnošljiva:

Već su postavljane seoske straže, a pojedini objekti u selu bili su oštećeni zbog bacanja bombi na njih ili postavljanja eksploziva. Jedan od naših Srba u Kašljavcu čuvao je svoj objekt.

²⁶ Možda je to u ovom slučaju istina, ali puno je primjera da su susjedi jedni drugima usprkos ratnom stanju pomagali te su međusobno dojavljivali informacije koje su saznavali. No, činjenica je da susjedi najčešće nisu znali što će se dogoditi.

Jedne je večeri vidio da mu se netko “muva” po dvorištu te je pucao na tu osobu i ranio ga u ruku. Nakon toga, čitavo je selo bilo opkoljeno pod izlikom da su u selu četnici. Dva dana su vršeni pretresi, a čovjek koji je pucao i štitio svoju imovinu pritvoren je i ispremlaćen u zatvoru.

Kazivač iz okolice Bjelovara prisjeća se da je ostao jedini u naselju u vrijeme kada se spremao napad na kasarnu u Bjelovaru. “Nitko nije došao po mene i obavijestio me o tome što se događa zbog moje nacionalne pripadnosti.”

Na području Bjelovara bilo je osobito mnogo objekata pripadnika srpske nacionalnosti koji su bili minirani ili na neki način oštećeni. Kazivač iz okolice Bjelovara prisjeća se kako je sasvim drugačije bilo na koprivničkom području. Naime, u okolici Koprivnice nije bilo toliko miniranih objekata zbog manjeg utjecaja ljudi koji su “stigli sa strane”, odnosno iz nekog drugog dijela Hrvatske ili iz Bosne i Hercegovine. Čini se da nisu dozvolili tome “novom mentalitetu” da zauzme prostora i da se agresivno raširi, kao što je to bio slučaj na području Bjelovara i okolice.

Moji su mi prijatelji nudili da se preselim u Koprivnicu, da će mi biti sigurnije. Miniranje kuća nije imalo za cilj da ubije ljude, već da ih se poplaši da odu i da odsele iz Hrvatske.

Dušan Margetić iz Bjelovara doživio je da su mu u kuću u listopadu 1991. godine banula četiri HOS-ovca koji su ga optužili da je pokušao toga dana atentat na jednu poznatu osobu te su mu oduzeli novac i automobil.

Rekli su mi da me vode u Pakračku Poljanu, ali me na kraju nisu odvezli. Svoj sam automobil kasnije pronašao u Zenici.

U Velikoj Pisanici također su vladale psihoza i strah među Srbima. Prema riječima kazivača iz Pisanice Srbima u Pisanici pojedinci su utjerivali strah u kosti.

Najgore je kada vas netko plaši, a u Velikoj Pisanici rata nije bilo. Ljudi su se iz straha bojali družiti sa Srbima. Naši Srbi se nisu primili naoružanja i nisu otišli na onu stranu. Međutim, jako su se bojali. Jedne večeri je jedan čovjek došao s vijestima iz Male Pisanice da će tu večer pokupiti sve Srbe. I mi smo tada otišli na tjedan dana u Bosnu, iz straha.

Potom je u Velikoj Pisanici minirano još pet kuća. Kuće su minirane kako bi zastrašili lokalne Srbe.

Lošije su prošli oni Srbi koji su se jako bojali. Sreća je što smo svi mi bili vezani jedni za druge i tako smo štitili jedni druge.

Pisanički Srbi koji su proživjeli Drugi svjetski rat ukazivali su onim mladima da ne bježe prema Srbiji, jer da ondje neće biti dobro dočekani te da im je bolje da bježe na zapad.

Pavo Četković se prisjeća kako su njegova braća planirala zamjenu kuća i imanja s Hrvatima u Srbiji i u Bosni. Ipak, do zamjena na kraju nije došlo. Grubišno-poljski Srbi prošli su još gore od bjelovarskih i pisaničkih Srba. Ondje je, naime, rat podijelio Srbe na one koji su ostali u bilogorskim selima pod kontrolom srpskih snaga i one koji su ostali u Grubišnom Polju i naseljima u ravnici pod kontrolom hrvatskih snaga. Oni koji su ostali u zoni pod kontrolom hrvatskih vlasti doživljavali su najrazličitije neugodnosti.

Informator iz Grubišnog Polja kazuje kako su ljudi u ljeto 1991. godine “imali osjećaj da se ponavlja 1941. godina”.

Bilo je toga zavedenoga i s jedne i s druge strane. Svatko se okrenuo prema svojim i tamo gdje si se našao nisi imao izbora. Pitanje je što bi se dogodilo da se netko suprotstavio tadašnjim vlastima s jedne ili s druge strane. Kada je započeo rat Srbi s Bilogore su nas zvali ustašama jer smo ostali u Grubišnom Polju, a Hrvati su nas zvali četnicima misleći da surađujemo sa Srbima na Bilogori.

I kazivačica iz Grubišnog Polja prisjeća se kako je jedan dio Srba iz Grubišnog Polja otišao u kolovozu u Veliku Peratovicu gdje je bio centar srpskih snaga Teritorijalne obrane. Koliko je to vrijeme bilo teško govori i činjenica da je srela jednog svojeg susjeda koji joj je rekao: “Bježimo odavde. Nema nama tu mjesta.” “Bojala sam se za svoj život”, kaže.

Kazivač iz Grubišnog Polja prisjeća se svojeg zadnjeg posjeta Virovitici prije prekida prometnih veza.

Sjećam se svojeg posljednjeg odlaska u Viroviticu, u vrijeme kada se već zatvorila prometnica kroz Bilogoru. Imao sam dvoje djece i s njima sam odlučio posjetiti suprugu u bolnici. Rekli su mi u Grubišnom Polju da idem na vlastitu odgovornost. Na Bilogori su me zaustavili i provjeravali da li imam naoružanje. Kada sam se želio vratiti natrag nisam više mogao preko Bilogore. Drugi put sam skoro nastradao kada su me zaustavili u Lozanu. Uzeli su nam osobne iskaznice (moju i prijateljevu) i tko zna što bi se dogodilo da se tamo nije našao jedan moj stari prijatelj iz Vukosavljevice koji me je pustio kući.

Svi kazivači iz Grubišnog Polja izgubili su devedesetih godina zaposlenje. Nije bilo u pitanju samo zaposlenje, već su i prijatelji iz straha prekidalili veze. Opće stanje osamljenosti, straha i nesigurnosti tada je vladalo među bilogorskim Srbima koji su ostali na području pod kontrolom hrvatskih vlasti. Usprkos tome što su njihovi preci već četiri stoljeća živjeli na tome teritoriju i što su bili izvrsno integrirani u sredinu gdje su živjeli, unatoč tome što su bili odani svim državama u kojima su živjeli, bilogorski Srbi našli su se 1991. osamljeni, prepušteni etnomimikriji i konačnoj asimilaciji. Informator iz Velikih Zdenaca se prisjeća kako su ga susjedi ostavili na cjedilu početkom rata.

Išao sam na Božić Česima i oni meni. Međutim, u jednom su trenutku Česi meni otkazali, a prihvatili su me drugi susjedi Hrvati. Taj stari Čeh mi je rekao: “Čuješ, gine se, tuku se, nećemo mi slaviti. Jedni ginu, a drugi da slave”. Zna, Česi su veći Hrvati i od Hrvata.

Najtragičnije je bilo napuštanje bilogorskih sela u operaciji Otkos. U studenom 1991. godine, kada je bila operacija Otkos, kazivačica iz Grubišnog Polja ostala je na svojem radnom mjestu, iako je njezin nadređeni sve ostale poslao kućama.

Bježala sam kući i jedva stigla. Linija je bila sjeverno od centra i naša kuća je bila gađana. Pogođena je i kuća Milana Bastašića koju smo pokušali ugasiti. Zbog toga smo imali velikih neugodnosti.

Tih događaja se prisjeća i drugi kazivač:

Sjećam se da su svi otišli, od Bačkovice do Djakovca. Oni malobrojni koji su ostali kasnije su stradali, zameo im se svaki trag. Oni koji su bježali mislili su da idu na svega pet ili šest dana. Mi koji smo ostali u Grubišnom Polju bili smo sretni što nas nitko ne dira. Mnogi su se od nas okretali i pljuvali nas, a nema što im dobro nismo uradili. Bilo je i onih koji su nas znali pitati da li nam štogod fali, da li nas tko dira. Sjećam se jednog svojeg prijatelja iz Vukosavljevice koji me je posjetio svega nekoliko dana nakon Otkosa da vidi da li sam u redu.

Ovaj posljednji iskaz govori da je bilo i onih među pripadnicima većinskog naroda i ostalih nacionalnih manjina koji su zbog prijateljstva, privrženosti, rodbinskih odnosa i susjedskih odnosa bili spremni riskirati da ih oni najradikalniji iz njihove vlastite zajednice proglašaju izdajnicima i neprijateljima.

/ Zaključak – asimilacija i nestanak?

A što je ostalo od Srba na području Grubišnog Polja i Bjelovara? Čini se da Bilogorci ne gledaju događaje iz 1941. i 1991. godine odvojeno. I jedini i drugi događaji nanijeli su Srbima na Bilogori nepopravljivu štetu. Među Bilogorcima je prošireno uvjerenje da će jednog dana doći trenutak kada će se ispuniti pravda i Srbima s Bilogore nadoknaditi šteta iz ratova dvadesetog stoljeća. Kao što pravilno zaključuje Ranko Radelić iz Puplelice vidljivo je da se Srbi s Bilogore koji danas žive u Srbiji nemaju namjeru vratiti u Hrvatsku. Naime, mlađe generacije su uglavnom u potpunosti zaboravile Bilogoru (danas su to ljudi između 30 i 40 godina) te su se integrirali u srpsku sredinu, trudeći se da se ne razlikuju od starosjedilačkog stanovništva.

Sasvim je druga priča o ljudima već pri kraju životnog puta, koji bi listom, prije nego što umru, obišli rodni kraj i zapalili svijeću na grobovima predaka. Međutim, oni koji su takvu priliku i imali, donose razočaravajuće izvještaje – sela se više ne prepoznaju, šume porušene, susjedi i poznanici već poumirali, a kada se u šetnji kroz Grubišno Polje ili Veliki Grđevac i ugleda neko poznato lice, pa i Hrvata, Čeha ili Mađara, čovjek mu se obraduje kao da mu je rod rođeni, pa i da su se prije tri decenije i preko nišana gledali.

Na području Grubišnog Polja i Bjelovara broj Srba se smanjio drastično. Konkretni primjeri pokazuju da su malobrojne obitelji koje su ostale ili vrlo stare ili da su prešle na rimokatoličku vjeroispovijest, odnosno da uopće ne drže do srpstva. U bilogorskim parohijama više nema mnogo sveštenika, a godišnje se obavlja tek desetak krštenja, a mnogo više sahrana.

Zločini nad Srbima u Drugom svjetskom ratu, napuštanje naselja, istjerivanje iz domova, ratni zločini, uništavanje imovine tijekom posljednjeg Domovinskog rata utjecali su da je broj Srba na području Bilogore višestruko opao u roku od stotinu godina. U ratnim događanjima 1991. i 1992. iznimno veliki broj Srba s područja Grubišnog Polja i Bjelovara napustili su svoje domove i otišli na područje istočne Slavonije, Baranje i Bosne, a kasnije i u Srbiju. Opustjela su sela na Bilogori (Bačkovica, Bedenička, Polum. Čadavac, Zrinska, Sibenik, Gornja Kovačica, Mali Grđevac, Cremušina, Velika Peratovica, Mala Barna, Mala Jasenovača, Mala Peratovica, Brđani Dapčevićki, Velika Dapčevica,

Mala Dapčevica, Lončarica, Rastovac, Turčević Polje i Djakovac). Najveći broj tih Srba nikada se više nisu vratili na područje Bilogore, pa i danas, kao što je to vidljivo prema popisu stanovništva iz 2011., ta naselja zjape gotovo prazna (ili eventualno tek ponegdje nastanjena novim žiteljima).

U nekim selima došlo je do promjene etničke strukture stanovnika. Kao primjer treba uzeti selo Gornju Kovačicu koja je 1991. godine brojila 350 stanovnika od čega 207 Srba. Godine 2011. selo broji 290 stanovnika, od čega ih se svega 16 izjasnilo kao Srbi. Slično je i s naseljem Velika Barna gdje je prije rata živjelo 335 Srba (od ukupno 729 stanovnika). Nakon posljednjeg rata broj Srba je pao na 57 (od ukupno 335 stanovnika). Činjenica je da je nakon posljednjeg rata na području Grubišnog Polja ostalo svega četvrtina nekadašnje predratne srpske populacije, a da se sada taj broj još više smanjuje, kao što je to vidljivo u popisu iz 2011. godine. Na području bivše općine Bjelovar srpska se populacija prepolovila. Treba napomenuti da je asimilacija uzela maha, pa je u brojnim naseljima koja nisu pretrpjela ratna razaranja, a koja su bila nekada naseljena Srbima, gotovo u potpunosti nestalo Srba. Činjenica je da je u tim zonama živjelo i prije posljednjeg rata staro stanovništvo, da je zbog brojnih nacionalno-mješovitih naselja sklapan veći broj nacionalno mješovitih brakova te da su djeca rođena u tim brakovima najčešće bila bilježena u popisu stanovništva kao pripadnici hrvatske nacionalnosti. Nažalost, brojni su primjeri gdje se i osobe iz etnički čistih srpskih obitelji iskazuju kao pripadnici većinskog naroda ili neke od nacionalnih manjina. Naredni popis stanovništva 2021. godine sasvim sigurno će pokazati još značajniju stopu asimilacije i starenja stanovništva kod srpske populacije na Bilogori. Kao zaključak služe nam neke misli kazivača iz Grubišnog Polja koji smatraju da im treba pomoći da ovdje žive ili da ih kompletno isele.

Taj svijet koji je stvarao antifašističku borbu morao je napustiti Hrvatsku. Oni mogu živjeti svuda, samo ne mogu živjeti u Hrvatskoj, u svojoj zemlji.

/ Prilog: Statistički podaci o broju Srba na području Bjelovara i Grubišnog Polja

Tablica I. Broj Srba po godinama na području kotareva Bjelovar i Grubišno Polje između 1880. — 2011.

Kotar	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Bjelovar	11.323	11.960	12.030	12.069	10.134	9.998	9.635	8.689	5.897	5.898	2.858	2.563
Grubišno Polje	7.842	9.194	10.155	10.466	7.834	8.089	7.821	6.633	4.555	4.540	1.139	744

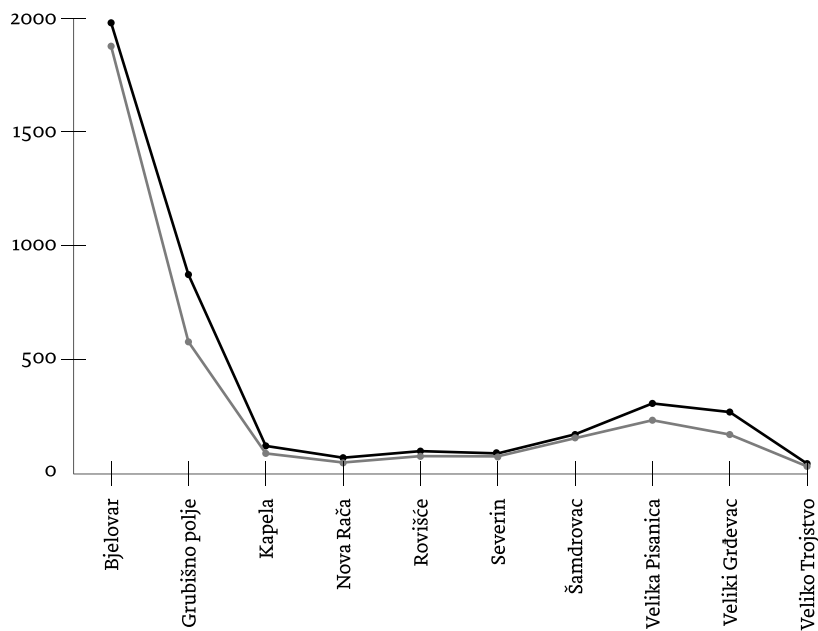
Graf. I.



Tablica II. Broj Srba na području općina i gradova nekadašnje općine Bjelovar i Grubišno Polje 2001. i 2011. godine, prema Državnom zavodu za statistiku:

Općina/grad	Broj Srba 2001.	Broj Srba 2011.
Bjelovar	1.980	1.877
Grubišno Polje	872	576
Kapela	118	85
Nova Rača	66	45
Rovišće	95	73
Severin	85	72
Šandrovac	169	152
Velika Pisanica	305	231
Veliki Grđevac	267	168
Veliko Trojstvo	40	28
Ukupno	3.997	3.307

Graf II.



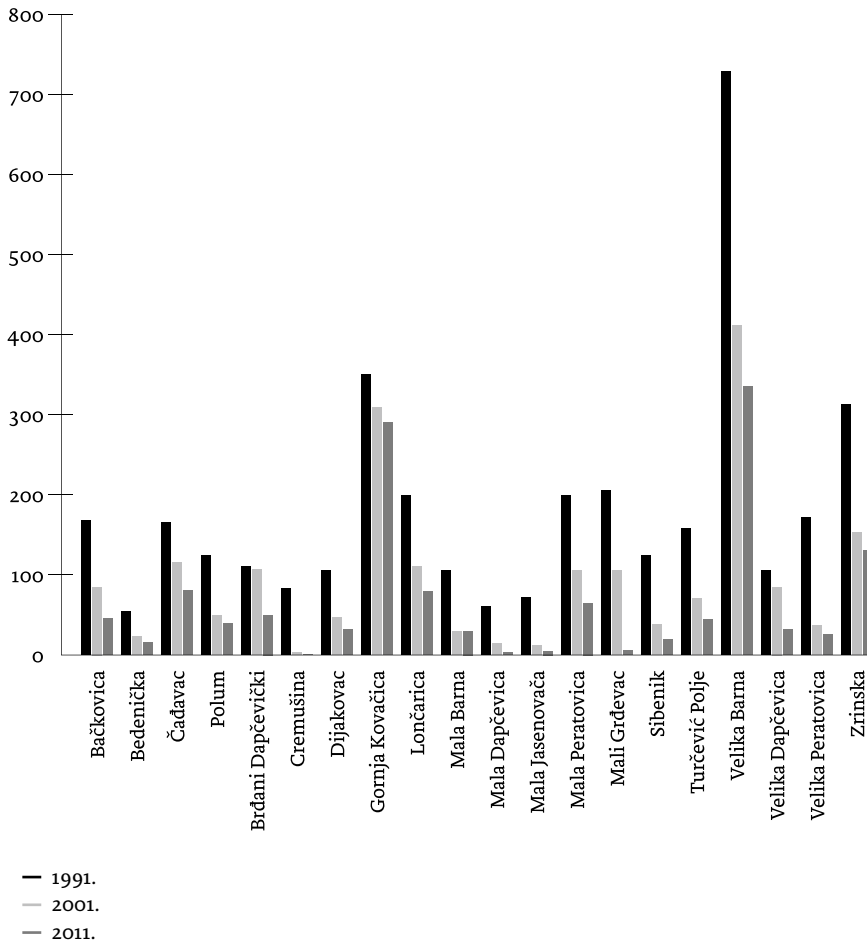
- Broj Srba 2001.
- Broj Srba 2011.

Tablica III. Naselja u kojima su bili nastanjeni u apsolutnoj većini Srbi 1991. prema popisima 1991., 2001. i 2011. godine²⁷

Ime naselja	1991. (Broj Srba/Ukupan broj stanovnika)	2001. (Ukupan broj stanovnika)	2011. (Broj Srba/Ukupan broj stanovnika)
Bačkovica	151/168	85	46
Bedenička	36/54	23	16
Čadavac	137/165	116	81
Polum	110/124	49	39
Brdani Dapčevićki	101/110	107	50
Cremušina	78/83	3	1
Djakovac	57/105	47	32
Gornja Kovačica	207/350	309	16/290
Lončarica	186/199	110	79
Mala Barna	79/106	29	30
Mala Dapčevica	55/61	14	3
Mala Jasenovača	71/72	12	5
Mala Peratovica	187/199	105	65
Mali Grđevac	175/205	13	6
Sibenik	93/124	38	19
Turčević Polje	90/158	71	44
Velika Barna	335/729	411	57/335
Velika Dapčevica	94/105	85	32
Velika Peratovica	164/172	37	26
Zrinska	132/313	153	13/130

²⁷ Podaci su preuzeti iz Gelo i dr (1998).

Graf III.



IZVORI

Tiskani izvori:

Gelo Jakov, Klemenčić, Mladen, Crkvenčić, Ivan, *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. — 1991. po naseljima*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb 1998.

Arhivski izvori:

HDA (Hrvatski državni arhiv), Državno ravnateljstvo za ponovo

HDA, MPB NDH (Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja), OB (Odjel bogoštovlja).

HDA, ZKRZ (Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača), kutija 691, Masovni pokolj u Gudovcu; Izvještaj o strijeljanju u Gudovcu u toku okupacije.

Internetski izvori:

– Web stranica Državnog zavoda za statistiku: www.dzs.hr.

Kazivači:

- Bobić, Milan, 1949. g., Grubišno Polje
- Četković, Gordana, 1966. g., Bjelovar (Velika Pisanica)
- Četković, Pavo, 1960. g., Skender Vakuf (sada Velika Pisanica)
- Dožudić, Radovan, 1956. g., Zagreb (Grubišno Polje)
- Gottstein (rođ. Bastašić), Rada, 1949. g., Grubišno Polje
- Ištef, Nikola, 1953. g., Novi Pavljani
- Kašić, Branko, 1955. g., Grubišno Polje

- Knežević, Milan, 1946. g., Kraljevo (sada Grubišno Polje)
- Mačak, Milan, 1940. g., Gakovo
- Margetić (r. Opačić), Grozdana, 1940. g., Letičani
- Margetić, Dušan, 1946. g., Bjelovar
- Opačić, Čedomir, 1935. g., Letičani
- Radelić, Ranko, 1951. g., Pupelica
- Radelić, Ranko, 1947. g., Kašljavac
- Radovanović, Mile, 1944. g., Narta
- Robić, Pero, 1930. g., Veliki Zdenci
- Vukobradić, Dušan, 1948. g., Tvrđa Rijeka
- Zorić, Dušan, 1948. g., Proključani

LITERATURA

Knjige:

Assmann, Alaida, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Biblioteka XX vek, Beograd 2011.

Assmann, Jan, *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Vrijeme, Zenica 2005.

Bjelovitić, Miloš; Jarić, Ilija, *Gudovac 1941. – Da se ne zaboravi*, Matica srpska, Banja Luka 2002.

Brkljačić, Maja; Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2006.

Connerton, Paul, *Kako se društva sjećaju*, Antibarbarus, Zagreb 2004.

Debić, Ivica; Delić, Antun, *Otkos*, Matica hrvatska Grubišno Polje, Bjelovar 1999.

Goldstein, Slavko, *1941. Godina koja se vraća*, Novi liber, Zagreb 2007.

Karaula, Željko, *Povijest Grubišnog Polja*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zавод за znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Zagreb i Bjelovar 2019.

Kašić, Dušan, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Eparhijski upravni odbor Mitropolije Zagrebačko-Ljubljanske, Zagreb 2004.

Kašić, Dušan, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Srpska patrijaršija, Beograd 1971.

Leček, Suzana, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Zagreb 2003.

Petrić, Hrvoje; Holjevac, Željko; Karaula, Željko, *Povijest Bjelovara od početka naseljavanja do kraja Domovinskog rata*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad Bjelovar, Zagreb — Bjelovar 2013.

Radelić, Ranko, *Bilogorska svadba, Prilozi za etnologiju Srba istočne Bilogore*, Smederevska Palanka 2012. (<https://www.yumpu.com/xx/document/view/36848036/-jadovno-1941>).

Radelić, Ranko, *Bilogorske svetinje*, Zavičajno udruženje Bilogora, Smederevska Palanka 2015.

Radelić, Ranko, *Žrtve Bilogore XX vijeka* (neobjavljeno)

Srpska pravoslavna crkva, Mitropolija Zagrebačko-ljubljanska, *Šematizam*, Mitropolija Zagrebačko-ljubljanska, Zagreb 2009.

Škiljan, Filip, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb 2015.

Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, vlastita naklada, Zagreb 1989.

Članci:

Bašić, Petar i Miškulin, Ivica. 2007. Grubišnopoljska kronika 1990. — 1991. (I. dio), *Scrinia slavonica*, 7: 342—370.

Bašić, Petar i Miškulin, Ivica. 2010. Grubišnopoljska kronika 1990. — 1991. (II. dio), *Scrinia slavonica*, 10: 454—494.

Cupek Hamill, Mirjana. 2002. Arhivistika i usmena povijest, *Arhivski vjesnik*, 45: 219—226.

Dizdar, Zdravko. 2002. Ljudski gubici logora Danica kod Koprivnice 1941. — 1942., *Časopis za suvremenu povijest*, 34 (2): 377—407.

Dukovski, Darko. 2001. Povijest mentaliteta, metoda oral history i teorija kaosa, *Časopis za suvremenu povijest*, 33 (1): 155—162. i 199—200.

Herout, Vjenceslav. 2014. Civilno stanovništvo daruvarskog i grubišnopoljskog područja u zbivanjima 1990. — 1991. godine, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački rad u Bjelovaru*, 8: 319—355.

Leček, Suzana. 1999. "A mi smo kak su stari rekli": mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata, *Etnološka tribina*, 29 (23): 231—246.

Leček, Suzana. 2000. "Nisu dali gospodaru 'z ruk...'": starost u prigorjskim i zagorskim selima između dva svjetska rata, *Etnološka tribina*, 30 (23): 25—47.

Leček, Suzana. 2001. Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa. *Časopis za suvremenu povijest*, 33 (1): 149–154.

Radelić, Ranko. Bez godine. Žrtve istočne Bilogore od 1991. do 1997. godine. *Fragmenti*, Zavičajno udruženje Bilogora, 15–49.

Raguž, Jakša. 2015. Ustrojavanje i raspad teritorijalne obrane Srpske autonomne oblasti (SAO) zapadne Slavonije 1991. godine. *Zbornik Janković*, 1: 181–194.

Ružić, Slaven. 2014. Izravni demografski gubici na privremeno okupiranom području općina Daruvar i Grubišno Polje 1991. godine na temelju arhivskog gradiva “RSK”. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 8: 237–255.

Sekula Gibač, Janja. 2014. Bjelovar u planovima i aktivnostima Srpske demokratske stranke. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 8: 205–225.

Škiljan, Filip. 2019. Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941. i 1945., *Pokatoličavanje Srba u NDH*. Srpsko narodno vijeće, Zagreb: 101–240.

Živić, Dražen. 2001. Izravni demografski gubitci (ratne žrtve) Hrvatske (1990. – 1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 10 (3): 451–484.

FILIP ŠKILJAN

Identity, Suffering, Memory and Assimilation of Serbs in the area of Grubišno Polje and Bjelovar

Author based this article on oral testimonies collected in the area of Bilogora between Bjelovar and Grubišno Polje and on published literature. In the article, the author provides information on the customs of childbirth, weddings, deaths, religious customs, and then deals with the elements that influenced assimilation in socialism (anti-fascist struggle and its memory, Yugoslavism, atheism of Serbs, etc.). He especially deals with memories of the past, the Homeland War (1991 – 1995) and the suffering of the population of Grubišno Polje and the Bjelovar region in that war.

KEYWORDS: *Grubišno Polje; Bjelovar; Bilogora; identity; assimilation; Serbs; orthodox religion*